Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 96 (15534) ◆ 1995 чылдың май 24, среда ◆ Ат салган шагы 19.15. ⇄ Садар өртээ 400 рубль.

«Шынга» үнген соонда

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ДААЛГАЗЫН ЁЗУГААР

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың даалгазын база Куруне секретары — ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазааның Администрация удуртукчузу В. С. Очур-оолдуң айтыышкынын ёзугаар, 1995 чылдың май 20-де «Шын» солунга үнген дыннадыгны база Шынаа сумузунуң девискээринге онзагай эргелеп-башкарылганы тургузар дугайында ТР-ниң Президентизиниң Чарлыын белеткээри-биле ТР-ниң Президентизиниң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле чөвүлекчизи А. С. Ооржак баштаан Президент аппарадының болгаш Юстиция яамызының бөлүк ажылдакчыларының Кызыл кожуунуң Тере-Хөл сүүрда берге байдалдың дугайында медээзин өөренип көргеш, Тере-Хөл сүүрнүң чүрттакчыларынга практиктиг дузаламчы көргүзер талазы-биле комиссияны тургускан.

(Бистиң корр).

Журналистиң орук демдеглелери

ТӨӨГҮЛҮГ «ТОРГУ ОРУУН» ЭДЕРИП

Апрельдиң 25-те дүүш соонда КУР-нуң Геология болгаш минералдыг бойдус байлактарының яамызының сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Чжэн Чжою-Ли-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш ону үдеп чораан делегация кежигүннери ужурашкан. Ук яамының тургузуунда кирип турар «Санжун» дээр фирманың төлээлери моон мурнунда бистиң республикага чорааш, тыва-моол улетпүрсадыгның каттышкан «ТЭС» компаниязы-биле ажылагыйжы харылзааларны тудуп алганнар. Ынчангаш ол яамының удуртукчуларынга Тыва Республиканың Президентизи баштаан делегация-биле ажыл-херекчи чүгаалажыышкыннар кайыдаа талага ажыктыг, билишкиннің байдалынга болган.

Кыдаттың Чазаанче үнүүшкүнү, чалалганы үстүнде адаанам яамыны таварыштыр кылган. Ынчангаш Тываның Президентизи баштаан делегациязын Пекинге уткуурундан эгелээш, бүгү чүүлдерни ол яамының удуртулгазын дамчыштыр чоруткан.

Ол чүртте тускай экономиктиг зоналарны тургузуп, даштыкы инвесторларга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турарындан чүртте хөй инвестициялар кирип турар. Оон уламындан Кыдатта дериг-херекселдер, бараннар өртээ чиик, шынары бедик. Ынчангаш бистиң республиканың «ТЭС» компаниязы Кыдаттың Геология болгаш минералдыг бойдус байлактарының яамызының «Санжун» фирмазын таварыштыр дуктун эге болбаазырадылга фабриказының дериг-херекселдерин 560 миллион рубль-биле садып алган. Ол ышкаш «Санжун» фирмазы дукту дыраар, чөөк бүдүрер дериг-херекселдерни Тываға бээрин база аазап турдулар.

Ийи таланың чүгаалажыышкыннары кайы-даа талага кончуг ажыктыг, нәйыралчы байдалга эткен. Чүрттүн Геология болгаш минералдыг бойдус байлактарының яамызының сайыдының албан хүлээлгезин күүседип турар Чжэн Чжою-Ли Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың, делегация кежигүнериниң ат-алдары дээш шайлалганы кылган.

Апрельдиң 26-да албанның аян-чоруунуң программада көрүнгенин ёзугаар Пекин хоорайда Улус хуралдарының корчуг улуг Орду бажыңынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш делегацияның кежигүннери Улус Төлээлериниң Бүгү-кыдат Хуралының доктаамал комитединиң даргазының оралакчызы Бухэ-биле ужурашкан. Ийи таланың чүгаалажыышкыннары барык 1 шак үргүлчүлээн.

Ол ортумак дурт-сынныг, кижи ортузу ажа берген, оожум бүдүштүг, арын-шырайында хүлүмзүрүг долган кыдат удуртулгада билдингир кижилериниң бирээзи. Кол-ла харыылап турар айтыыглары — национал политика. Кыдаттың даштыкы чүрттар-биле харылзаалары.

Тыва Республиканың Президентизи Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелинин депутады кижи болганда, Россияның болгаш Тыва Республиканың политиктиг, экономиктиг болгаш культура амыдыралында демократтыг чаартылгаларны оларга таныштырган. Тыва Республиканың болгаш Кыдат Улус Республиканың Иштики Моол автономнуг районунуң аразында нәйыралдыг харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы тургузарының дугайында Дугуржулгага ат салганын дыңнаткан.

Улус Төлээлериниң Бүгү-кыдат Хуралының доктаамал комитединиң даргазының оралакчызы Бухэ ол ужуражылганын үезинде чүртте экономиктиг чаартылгаларның чоруп турарының, можуларда байдалдарның дугайын, чүртте национал айтырыгның канчаар шиитпирлеттинип турарының дугайын бистиң республиканың делегация кежигүннеринге чугаалап берген.

Ол ышкаш кыдат удуртукчу Россия Федерациязы-биле хөгжүп турар кайыдаа талага ажыктыг харылзааларны, ооң иштинде садыг-экономиктиг харылзаалар болза россия-кыдат кады ажылдажылганың кол звенозу болуп турарын демдеглээн. Чүгле эткен чылын безин Россия биле Кыдаттың аразында 5,1 миллиард америк долларга садыг харылзааларын чоруткан. Ол көргүзүглер чыл келген тудум улам өзерин ол демдеглээн.

Тыва Республика биле Иштики Моол автономнуг районнуң аразында нәйыралчы харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы тургузар болгаш хөгжүдер дугайында Дугуржулгага Тыва Республиканың Президентизиниң атты салганын Бухэ дарга сеткил-ханыышкын-биле хүлээп ап, ол харылзааларның дугайын бедии-биле үнелеп, Тыва Республиканың Чазаанның Кыдат Улус Республиканың төп органнары-биле харылзааларын тургусканын ол деткээн.

Улус Төлээлериниң Бүгү-кыдат Хуралының доктаамал комитединиң даргазының оралакчызы Бухэ депутатка соңгударының мурнунда КУР-нуң Иштики Моол автономнуг районунуң Чазаанның Даргазынга үр чылдарда ажылдап, ук автономнуг районнуң чонунуң амыдырал байдалын, экономиказын көдүрер дээш төлептиг улуг-хуузун киргенин Хух-Хотога чорул турууста ол черниң улуг даргалары биске чугаалаан чүве.

Пекин хоорайга Россия Федерациязының элчин чери Тываның делегация кежигүннерин нәйыралчы байдалга хүлээп ап, ужуражкан. Бистиң республикавыс-биле Кыдат Улус Республиканың аразында харылзаларынга ап чорудар ужуруг айтырыгларын шиитпирлээринге дузалаарынга беленин элчин И. А. Рогачев болгаш элчин черинің ескедаа ажылдакчылары илергей лээн.

Кыдат Улус Республиканың бүдүрүп үндүрүп турары рыногу-биле таныжар болгаш чаа харылзааларны калбартыр сорулга-биле Харбин хоорайга июнь айда болур бараан бүдүрүкчүлериниң делгелге-ярмарказынга баар чалалгалар херек апаар болза ону доразын чорударын элчин черинің удуртукчулары чугаалады.

(Уланчылыг).

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТАРДА: Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Улус төлээлериниң Бүгү-кыдат Хуралының Доктаамал комитединиң даргазының оралакчызы Бухэ-биле ужуражылгазының үезинде; Пекиннің тураскаалдыг черлериниң бирээзи.

Авторнуң фотолары.

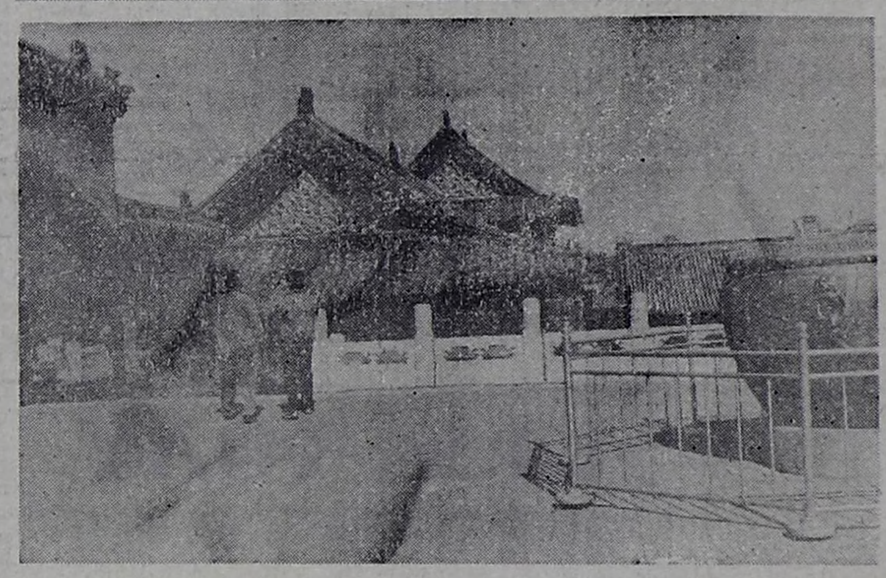

«Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бүрүткээни дээш төлевир хемчээлин өскертир дугайында» Дээди Хуралдың 1994 чылдың октябрь 27-де № 168 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы кылып турар кижилерден бүрүткел чыылдазының болгаш оларны бүрүткээр чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 2 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

«Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бүрүткээни дээш төлевир хемчээлин өскертир дугайында» Дээди Хуралдың 1994 чылдың октябрь 27-де № 168 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1. 1. пунктунуң үшкү абзазын дараазында эдилге-биле тодаргайлап айтыр: «юридиктиг эргелиг кылдыр тургустунмаан сайгарлыкчыларга күш-ажыл төлевириниң айда адаккы чаңгыс хемчээли»:

2. 2. пунктуну дараазында эдилге-биле тодаргайлап айтыр: «Юридиктиг эргелиг кылдыр тургустунмаан сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы бүрүткээни дээш төлевирден өөреникчилерни, студентилерни, хөй ажы-төлдүг иелерни, Адаарттың Улуг дайынының киржикчилерин болгаш инвалидтерин, интернационал хүлээлгезин күүседип турган үезинде инвалид болган шериг албанныгларын, Чернобыль АЭС-тің халавының инвалидтерин, күш-ажылдың айда адаккы төлевириниң 5 катаптан эвээш хемчээлдиг пенсияны ап турар пенсионерлерни хостаар».

3. 3 пунктуда «хемчээлдиг» деп сөстүң сөөлүнде «бирээ» деп сөсту «чартыы» деп сөс-биле солуур.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1995 чылдың май 16. № 300.

Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың январь 18-те № 71-р айтыышкынын боттандырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың май 10. № 184. Кызыл хоорай.

«25 миллион немец марка акша түннүг даштыкы чээлилерни Тыва Республиканың экономиказынга кириштирер дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың январь 18-те № 71-р айтыышкыны-биле Тыва Республиканың болбаазырадын кылыр үлеңнүрүн хөгжүдеринче угландырар инвестиция төлевилелдерин акцаландырарының чурумун болгаш боттандырарының механизмин доктаатканы. Россияның болгаш Германияның чазактар аразының дугуржулгаларын ёзугаар валюта акша чээлизин делегей стандарттарының продукциязын будүрер мурнакчы технологияларны садып алыр кылдыр Россия Федерациязының Чаза Россия Федерациязының субъектилериниге тускайлап берип турар, ынчаарга эртем талазы-биле ажылдап кылыышкыннарны болгаш «ноу-хау» деп сайгарылгакады ажылдажылганын чаа аргазын кады дамчыдып бээр. Чиигелдиг инвестиция-акша чээлизин алыр сорулга-биле «Туваимэкс» деп күруне фирмазы дуктуу, мыйыстыг бода мал кежин болбаазырадын кылыр, аң-өлүктүн үнелиг алды-кежинден база анай, хураган кежиннден кылыларны будүрүп үндүрер талазы-биле технологияларны Россия Федерациязының Валюта акша комиссиязынга 1994 чылдың декабрь 14-те камгалап алган.

Чээлини Россия Федерациязының Сан яамызының Даштыкы чээлилер департаментизинге Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың сентябрь 5-те № 848 доктаалынга дуушпур чылда 2 хуулуг кылдыр эгидип төлээрин беш чылдың дургузунда боттандырар.

Дугуржулгаларны акша-биле хандырып турар «Гермес» компаниязының (Германия) төлээлекчизи-биле болгаш бистиң телевилеллериистиң күүсекчизи — «Текспроект» фирманың (Германия) директору-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак 1995 чылдың январь 27-де ужуражкан. Спирт заводунуң дериг-херекселдерин, сут кударычын болгаш кара база өскүүр металлдар артынчыларын катап эзилдириниң технологияларын немей садып алырынга дүүштүр дук талазы-биле түүнү эвээжедиринче угландыр төлевилелди эде көөрүн Президент Ш. Д. Ооржак саналдаан. Тыва Республиканың Президентизиниң демдеглээн үүлдери-биле Германияның төлээлекчилери чөпшээрешкен болгаш ооң саналдарын күүседирибиле хүлээп алган.

Россия Федерациязының Валюта акша комиссиязының бадылааны «Туваимэкс» күруне фирмазының дугуржулгаларынга үндезилеттинген Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың январь 18-те № 71-р айтыышкынын күүседирибиле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Россия Федерациязының Чазааның 1995 чылдың январь 18-те № 71-р айтыышкынын күүседип боттандырарының механизмин тодаргайлаарынга хамаарыштыр керээни «Туваимэкс» деп күруне фирмазыбиле Тыва Республиканың Чазааның өмүнээзинден Тыва Республиканың Чазак баштынының бирги оралакчызы В. Б. Салчак бир неделя дургузунда хуусаада чарар.

2. «Туваимэкс» күруне фирмазы (Темир-оол) «Чазактар аразының дугуржулгаларынга үндезилеп Россия Федерациязынга тыпсын турар даштыкы чээлилерни ажыглаар дугайында болгаш оларны-биле сапажылга кылыр чурумунуң дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың октябрь 5-те № 848 доктаалын удуртулга болдурбушаан. 25 миллион немец марка акша түннүг герман чээлини ажыдар дугайында Даштыкы экономиктиг банк-биле дугуржулганы 1995 чылдың май 30-ге чедир кылыр.

3. Хамаарылгалыг яамыларның болгаш ведомстволарның сонуургалдыг будүрүлгелери-биле кеңээлерге үндезилээш, дугуржулгаларның герман күүсекчилеринге 15 хуу авансты Даштыкы экономиктиг банкыны дамчыштыр төлээрин «Туваимэкс» күруне фирмазынга дагыр.

4. Бо доктаалдың күүседеринге контрольду Тыва Республиканың Чазак баштынының бирги оралакчылары В. О. Оюнга, В. Б. Салчакка, Экономика яамызынга (Бегзи), Сан яамызынга (Салчак) даандырар.

Ш. ООРЖАК.

Рынок болгаш будүрүлге

ДУЗАЛААР, ДЕТКИИР БОЛЗА...

Кызыл-Мажалыкта туйбу заводу тургустунганындан бээр 30 ажыг чыл болган. Баштайгы чылдарда ооң күчүзү улуг, туйбуйле кожуунның. Ак-довурак хоорайның тудугларын, харын-даа кожазын да кожуунларны туйбуйле четчир кылдыр хандырып турган.

Рынок экономиказының бергеүезин эгелээни-биле туйбу заводунуң ажылы суларап, сандарып эгелээн. Ооң удуртулгазынга хөй удаа дарга-бошкалар солушкан, ында дериг-херекселдер солуттунмаан, үр үеде капитал септелге кылдынмаан, чамдык неделе тудуглар чедир туттунмаан. Амгы үеде туйбу заводу кожуунуң ешү-хөреңгизи болуп (муниципалитет будүрүлгезин), аңаа чагыртыр будүрүлгелериниң санында кирип турар.

Туйбу заводунуң бо үннерде ажыл-агыйы кандыг болуп турарын сонуургап, аңаа чедип, ында ажылдап арткан чамдык ажылчыннар, оларны удуртуп, ажыл-агыйны башкарып турар Көшкен-оол Салчакович Сотпа-биле чугаалаштым. Ол мында 1969 чылдан эгелеп ажылдап эгелээш, арга-дуржулгалыг ажылчын, бодунуң ажылдап турган заводуң кадбайн, ооң салым-чолу дээш бо берге үеде тутчуп турар.

— Ам мында 17 ажылчын артып калган бис, колдуунда эргиде ажылдап туган ажылчыннар. Борта ажылдап турган даргалар кожуун чагыргазынче деп-ший-даа берген, чамдыктары ажылын каапкаш чоруйдаа баргылаан, эзнзиреп, хоозураар деп барган бүдүрүлге чери бо. Эрткен чылдың тончүзүнден эгелеп мен каш кижини удуртуп, ажыл-агыйны башкарган кижи боол чоруп турмен. Акша-тогерик деп чүве агар санда куруглаан, одаар хөмүр-даш, кыварчаар материал садып алыр чүве чок, барык беш ай завод ажылдаваан, ажылчыннар анаа акша-шалын чок олурган. Сөөлгү ийи айда кожуун чагыргазында күш-ажыл болгаш чончу ажылга хаара тудар төвү ажылчыннарга каш акша төлеп дузалап эгеледи. Чылып эгелээрге, дериг-херекселдерин септеп, четпес материалдарны ооң-моон диленип ап, туйбу бүдүрерине белеткеп алдывыс. Ам туйбуну өрттедиринге белеткеп эгеледи-вис. Ам бергедеп турар чүвевис — одаар үүл, кывар-чаар материал садып алыр акша чогунда. Банкыдан чээли акша дилээрге бербес-тир, а кожуун чагыргазы 10 миллион рубль акша чегдирип, дузалаар болган. ол база бүтпестээш туруп берген — деп, Көшкен-оол Салчакович чугаалап эгеледи.

Кожуун чагыргазының өнчүзү болуп турар бо бүдүрүлгеже кичээнгей салып, аазаан сөзүн ээлеп, акша-биле дузалаан болзу, олар ам туйбуну будүрүп, хереглекчилерге берип эгелээн ийик. Чай чоокшулап олурары-биле туйбуну хереглеп ону айтырып кээп турар улус хөй дээрзин ажылчыннар-даа, оларның даргазы-даа чугаалаар чорду. Туйбу тыппайн, чамдык улус Ак-Довурак хоорайда, Кызыл-Мажалык суурда шала туткан тудугларны бузуп, ооң туйбу оорлап ап турар апарган. Туйбу заводунда бир ДТ-75, ийи «Беларусь» трактор, бир «КАМАЗ» машина бар. Дой-довурак элезин, хөмүр даш сөөртүп алырынга ол четчир.

— Туйбуну өрттедип будүрүп, садып эгелей берзивиссе, чоорту бут кырынга туруп, шуудай бээр боор бис. Хүнде 7-8 мун кезек түүйбуну будүрүп шыдаптар бис, ооң өртээ ам улгадыр болгай. Чоокку хүннерде черле будүрүп эгелей бээр бис — деп, Көшкен-оол Салчакович бодунга бүзүрелдиг келир үеде сорулгалыг чугаалады.

Рынок харылзааларының берге үе-чадазында, будүрүлгени дүжүрбес, эвээш биче-даа болза чонга, тудуг организацияларынга туйбу будүрүп бээр дээш мында каш ажылчын мынчаар кызып-кылайып ажылдап турар. Оларга түр үеде дуза кадып, ажылижин деткиир болза, шынаппла, оларның ажылы шуудап будүрүкчүлүү бедий бээр дээрзинге бүзүреп болур. Ам туйбуну Элегес-Аксындан, Саян артындан сөөртүрге кайы хире чарыгдал үнер деп бодаар силер, миллион-миллион акша херек. Ынчангаш кыдыында турар туйбу заводунуң ажылын катап сегидип, ооу эде көөр болза, орулга моон үнүп келзе хөнү-ле боор.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Барыын-Хемчик.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле Ю. С. Бадальянцты, В. И. Вахнийни, М. И. Кошелевти, М. В. Маркеловту шаңнаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Республикага бедик мергежилдиг специалист-юристерни белеткээринге болгаш кижизидеринге киирген үр чылдарда ажылдаан үре-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле **шаңнаары болза:**

Юрий Сергеевич **Бадальянцты** — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Рязаньда дээди школазының улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады, доцент, иштики албанның полковниги.

Виктор Иванович **Вахнийни** — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Омскиде дээди школазының кафедра начальниги, төөгү эртемнериниң доктору, доцент, иштики албанның полковниги.

Михаил Иванович **Кошелевти** — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Рязаньда дээди школазының улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады, доцент, иштики албанның полковниги.

Михаил Васильевич **Маркеловту** — Россия Федерациязының ИХМ-ниң Омскиде дээди школазының башкызы, милицияның полковниги.

Тыва Республиканың Президентизи.
Ш. ООРЖАК

1995 чылдың май 22.
Кызыл хоорай.

ТЫВА ДЕЛЕГАЦИЯ — ГЕРМАНИЯДА

Май 20-де Баден-Вюртемберг черинің парламентизинің чалаанын ёзугаар тыва делегация Германияже ужупкан. Оон составында ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, күруне тургузуушкынунуң комитединиң кежигүнү депутат Б. С. Седей, ДХ-ниң Секретариадының юридиктиг килдизинің начальниги Л. Т. Сватикова, юстиция сайыды С. С. Күжүгет, культура сайыды Ч. Ч-Д. Ондар, ТР-ниң Президентизинин Администрациязының тус чер чагыргаларыбиле ажыл чорудар эргелининің начальниги Т. Ч. Салчак, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат, ооң оралакчызы О. С. Седен болгаш хоорайның сан-хөө килдизинің начальниги Н. М. Чымба кирип турар.

Бо харыы аалдаашкынның сорулгазы чүл дээрге, демократтыг тургузуушкуннун төөгүлүг улуг дуржулгазын чыгган, бот-башкарылганын герман модели-биле таныжары.

Дээди Хуралдың төлээлерин Лаар хоорайның коммунал парламентизинде болгаш Баден-Вюртемберг черинің соңгулдалыг хоойлужудулга органы — Ландтаг парламентизинде манап турар.

Бистиң корр.

ОРГАНИЗАСТЫГ КИРГЕН

Тываны соңгу чүкке деннештиргени таварылга эвес деп бодаар мен. Чүге дээрге, Тываның агаар-бойдузу чылдан чылче ширииден, час, чай кыскалап, кыш дуртту узап-ла олурарын эскерип тур бис.

Моон мурнунда каш-ла чылдар бурунгаар, колхоз, совхозтар тараа культураларын май бирээге чедир чаштырып доозуп турду.

Бо чылын чамдык ажылагыйлар май эгезинде безин тарылгаже кирер арга чок болганнар. Тайга черлерде тарылга шөлдерлиг ажылагыйларның шөлдери май ай үнгүжеге доң хевээр болгулаан. Моон ужун тарылга дыка орайтаан. Чижек кылдыр, Тывада эн кадыг-дошкун агаарлыг Мөңгүн-Тайга-биле кожа Бай-Тайганың тараажылары орайтап киргеннер. Ынчалза-даа «Мурнакчы» совхозтун тараажылары аңаа ундаравайн, чылый бээри билек, орайтап киргеннер-даа, тарылганы дүн-хүн чок чорудуп эгелээш, кожуунда бирги черде апарды.

Ында чер чарар трактолар алды, бо хүннерде 300 гектар шөлдү чарып доосканнар, улаштыр дөрт сеялка-биле кызыл-тасты чаштырып киргеннер. Кашла хонуктарда тараа культураларын тарыырын доозарының кырында келди. Бо ажылга чер чарарынга Т-150 маркалыг трактор-биле Григорий Ооржак, МТЗ-82 тракторлар-биле Санчы Кошкар-оол, арат ажылдыг Күргек Сейнек оол олар баштайгы хүннерниң тиилекчилери болгулааннар.

Совхозтун дирекциязы часкы сезонга араттарның техниказын база хаара туткан. Чер ажылдыглар часкы сезонну кыска хуусаада доозар дээш дүн-хүн чок ажылдап турарлар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга кожуун.

ПАРЛАМЕНТ ДЫННАДЫЫ

«Күруне албанының дугайында» федералдыг хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр бо хүннерде Күруне Думазында парламент дыннаргазы болуп турар. Оон аңылынга киржири-биле ТР-ниң Дээди Хуралының күруне тургузуунуң комитединиң даргазының оралакчызы Борис Сат Москваже чорупкан.

(Бистиң корр.).

Тыва милицияның 70 чылынга

ҮЛҮҮН КИИРГЕН

Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунга Улуг Тиилелгениң 50 чылынга болаш Тыва Республикага милицияның тургустунганынан бээр 70 чыл болуп юбилейинге тураскаады база албан-хүлээлгезин күүседип орааш амы-тынындан чылдан болгаш кемдээшкин алган шагдаа ажылдакчыларынга бараалгады ачы-буян марафонун Барыын-Хемчик кожуунунуң иштики херектер илдизи эргтирген.

Марафонның эгелээр шаны четпээнде-ле Культура ордузунга чон чыглыш кээп, ИХК-ның ажылдакчыларын чымыштыг ажыл-ижин өрүскен стендилерде чурукларны, хөлүг баштактарышкыннарны сонуургап өрүп, буфеттерден янзы-үрү аш-чемни садып ап урдулар. Культура ордузунуң ийиги каздында, шаайар залга база чемненир ерни организастаан, күселиглер ында столдарда салган аш-чемни туралааныңде чооглап болуп чорду.

Культура ордузунуң улуг алын чон долдуп олурупан. Сценаны каас-чараш лимеп каан, хөгжүм чаңгыланып тур. Кожуунуун ИХК-ның начальники, милицияның майору В. Д. Кара-Сал марафонну ажыдып. Сценаже милицияның хоочун ажылакчыларын, албан-хүлээлезин күүседип чораан амы-тынындан чылдаан болгаш кемдээшкин алган шагдаа ажылдакчыларының өг-бүлелериниң эллерин, авалаын чалап олурткан. Оон соонда В. Д. Кара-Сал ИХК-ның ажыл-чорудулгазын, таарыжып турар бергелерин, орулгаларын чыылганнарга ыска таныштырган, марафонну эрттирип турарының үжүрүн чыылганнарга угаалап берди.

Дараазында Ада-чурттуң Улуг дайынынын киржикчизи, пенсиялагыже чедип ХАИ-ге ажылдап келген Ермаев чыылганнарга Тиилелгениң 50 чыл оюн таваарыштыр байыр чедирип чүве чугаалаан, марафонга ыраажылыг киржириңче кыйырган.

Кожуунуун, Ак-Довурак оорзінын ИХК-ның, Культура ордузунуң бот-тывынгыр артистери үдаа-дараа ценаже үнүп солун концерт көргүзүглерин көргүүп турда, чонديмиттиг ышы часкап, үткүп ап турган.

Кожуун чагыргазының даргазы Д. К. Хомушку сценаже үнүп келгеш, ИХК-ның ажылдакчыларынга, ыылган чонга Тиилелгениң 50 чыл ою-биле байыр чедиргеш, ИХК-ның ажылдакчыларын корум-чурумну быжыглаар дээш, кем-херек үүлгедикчилеринге удур багай эвес ажылдап, чамдык таварылгада боттарының амы-тынындан-даа чарлып турарлар. Оларда машинатехника чедишпес, ажылдаарынга таарымчалыг, амгы үениң техниктиг чепсек-херекселдери-биле хандыртынмаан, акша-шалыңын чогуур өйүнде албайн турар.

Кожуунуун ИХК-дан дыка хөй кадрлар ажыл-агыйының аайы-биле дешпип, республиканың ИХЯ-зында, аңгы-аңгы кожууннарның ИХК-ның харыысалгалыг, ажылдарында ажылдап чоруурлар деп, Д. К. Хомушку чугаалааш, кожуун чагыргазының мурнундан иштики херектер илдизинге белек кылдыр «УАЗ-ик» машинаны бээрин аазаап, бодунуң өг-бүлезиниң мурнундан 100 мың рубльди салды.

ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Г. С.-М. Иргит ИХК-ның ажылдакчыларынга чон идеген, оларның ажыл-ижин деткип, дузалажып турар деп чугаалаан, кожуунуун ИХК-ның, ажылдакчыларынга, ыылган чонга Тиилелгениң 50 чыл ою-биле байыр чедиргеш, милиция ажылдакчыларынга Дээди Хуралдың мурнундан 500 мың рубльди салып, байыр чедирген тураскаал бижикти номчааш, кожуунуун ИХК-ның начальнигинге болгаш оон оралакчыларынга тураскаалдыг хол шактарын белекке берди.

Моон мурнунда чылдарда кожуунуун ИХК-ның начальнигинге үр чылдарда ажылдап турган, ам ТР-ниң ИХЯ-зының сайыдының оралакчызы, подполковник Д. К. Куулар сценага үнүп келгеш, мынчаар чугаалады:

— Бо кожуунуун ИХК-га ажылдап турган 22 ажылдакчы республиканың ИХЯ-да, кожууннарда харыысалгалыг ажылдарда ажылдап турар. Оларның хол кезии бо марафонга четкилеп келген. Шагдаа бергедээнї-биле шагдаа ажылдакчыларының ажыл-ижи нарыыдаан, харыысалгазы бедээн, олар чон дээш, быжыг сагыдалчурум тудуп, кабинеттерге олурбайн ажылдаар ужуруглар. Бергелер бар, акша-шалың чедир албайн турар, ынчалза-даа чон мурнунга хүлээлгезин күүседип турарлар. Республиканың ИХЯ-зының мурнундан кожуунуң иштики херектер килдизинге 10 млн. рубль өртектиг компьютерни берип тур бис. Орта ажылдаар кижиниң халаска өөредип бээр бис. Хөй саазын-биле ажылдаар чоруктан чоорту хосталыр апаар.

Ачы-буян марафонунга боттарының үлүүн киирер дээн удурукчулар, коммерсантылар, арат, тараачын ажыл-агыныглар, өөдүүн кижилер удаа-дараа сценаже үнүп, акша-төгеректа, мал маганны-даа салып тур. Кожуунуң суму чагыргаларының даргалары болүү-биле сценага үнүп келгеш, боттарында ажылдап турар участок төлээлерин бээр, чүгенниг аттар-биле хандырарын база кооператывтериниң мурнундан сарлыкты, хойну, 3 млн. рубль чедир акша бээрин аазап-даа турар чорду.

Арат ажыл-агыйы кылып турар Александр Ооржак сес алгаш, кожуунуң ИХК-ның агар санынче бир миллион рубльди шилчидип бээр болду.

А садыг-коммерция ажылы кылып турар Галина Папың 1 млн. рубльди, оңнуг телевизорну дораанна салып берди.

Ак-Довурак АТБ-зиниң начальники В. С. Монгуш 5 млн. рубльди шилчидирин, Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлге черинің кол инженери В. С. Иргит «ЗИЛ» маркалыг машинаны бээрин аазап кагды-лар.

Кожуунуң школа, эмнелге коллективтери база эвээш эвес үлүүн киирген-нер. Борта ИХК-ның начальниги турган, а ам Кызыл хоорайда иштики херектер эргелелиниң начальниги А. Д. Сарыглар, ол ышкаш маңаа ажылдап турган, ам республиканың КАИ начальники болган Э. О. Хаажык чаңгыс черге ажылдап турган коллективинге үнелиг белектерни берген. Ачы-буян марафонунга үлүүн киирген-нериң дүнзын ам-даа хөйү-биле уламчылап болур.

Ниитизи-биле кожуунуун ИХК-ның организастаан марафонунга чон эвээш эвес үлүүн киирген. Марафонга чон 55 млн. рубльди, 26 хой, өшкүнү 12 аът, 3 сарлык, бир молдурганы салган. Чон биле шагдаа ажылдакчылары харыысалгалыг, демниг ажылдап турар деп чүве моон-на илдендир.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Кызыл-Мажалык суур.

ТҮҢНЕЛДЕР, СОРУЛГАЛАР

Кожуунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларының хуралынга «Таңды кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң 1995 чылдың эрткен айларында ажыл-чорудулгазы болгаш кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселди күштелдиреринің сорулгалары» деп илеткелди штаб начальниги майор Н. Я. Петров кылган.

Отчеттуг үениң иштинде ИХК-ның удуртулгазы элээн ажылдарны кылып чоруткан. Ол дээрге кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазы-биле баш бурунгаар сагындырыглыг үнүүшкүннерни суурларже чорудар практиканы калбаа-биле ажыглап турганы болур. Кожуунга «Корум-чурум», «Допинг», «Хууда амыдырал-чуртталга» болгаш кемниг бөлүктерниң хөделиишкиннерин моондактаары дээн ышкаш өске-даа үнүүшкүннерни чоруткан. Оон түңнелинде эрткен айларда машина-техника, хуу өнүү оорлаашкыннарының, күштээшкиннерниң өзүлдези болбаан. Ынчалза-даа истекчилер (начальниги М. Кудрявцев) эрткен чылың бо үезинге бодааргa, дыка кошкак ажылдаан. Сайгарылгадан илерээни болза, 1995 чылдың үш айларында аар, ылаңгыя соок чепсектерни болгаш ок-боо ажыглаан, күрүненің өнчү-хөреңгизин оорлаан кем-херектерниң, наркомания, дерзии хулиган херектерниң саны өскен.

Кожуунда хулиган үүлгедиглериң саны өзүп олурары дувөренчиг. Арагалаашкын үезинде үүлгеткен аар кем-херектер чавырылбайн турар. Ол ышкаш шиттирип чораанның кем-херек үүлгедиишкиннери берге айтырыг бооп аргыпшаан. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежир салбыр (начальниги Д. Д. Күулар) ажыл-чорудулгазын долу эвес хемчээлге чорудуп турар. Чээли-банк системазында, эът-сүт үлетпүрүнде кем-херектер шуут илереттинмейн келген. Ынчангаш ук салбыр кем-буруулуг сүлчээлерге моондактаар талазы-биле ажылды күштелдирери чугула.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге чогуур дузазын хайгыыл албаны чедирип турар, ынчангаш кудумчуларга болгаш хөй ниити черлеринге кем-херек үүлгедиишкиннери кызырылган. Үстүнде адаттынган адырларның ажыкдузазы-биле чурум үрээни, хөй-ниити черлеринге эзирик чорааны дээш туттурган кижилериниң саны өзүп турар. Ол-ла үе иштинде орук шимчээшкининиң чурумнар үрээшкиннери кожуун девискээринге 368 болган. Ол эрткен үеге деннээрге 123-ке хөй болганы ол.

ИХК-ның дежурный кезээнге киргенде херектерни изиг изи-биле истеп тывар ажыл четпес бооп турар.

Алдын-оол АЖИ.

САЛГАЛДАН САЛГАЛЧЕ

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы тургустунганындан бээр 70 чылын удавас демдеглээр, оон-биле чергелештир бистиң Тес-Хем кожуун чагыргазының иштики херектер килдизинің 50 чылын эрттирер.

Кожуунуң архив материалдарын езугаар алырга, 1928 чылда корум-чурум тудар шагдаа постузун Шуурмакка тургускан, оон соонда Самагалдайже көжүрген. Оон ажылын Улуур-Херал (ады, адазының ады билдинмес) удуртуп турган. Оон соонда Бай-Тайганың Көп-Сөөк чурттуг Бопанаш оглу Хертек Мижит-Доржу даргалап кирген.

Кожуунуң иштики херектер килдизин Күрүненің иштики политиктиг камгалалының эргелелиниң дужаалы-биле 1945 чылдың март айда тургустунган. Ынчан аңаа тос кижи ажылдап эгелээн. Оон даргазынга Хертек Мижит-Доржуну, оралакчызынга Михаил Горевти томуйлаан. Кожуунуң участок төлээзинге сержант Оюн Сырат, шагдаазынга Соян Чунчур болгаш өскелер-даа ажылдап кирген. Ол үеде корум-чурум эки турганы-биле бүдүн кожуунну (Эрзин-биле кады) чаңгыс участок төлээзи харыылаар турган.

Тес-Хемниң иштики херектер килдизи тургустунгандан бээр оны Хертек Мижит-Доржу, Төмүр Даваа, Михаил Даваа, Кыргыс Дедеш-оол, Мынын-оол Маадыр-оол, Александр Машпаадай, Владимир Саая, Владимир Сарыглар, Адыгбай Сарыг-оол, Сергей Ондар, Владимир Шулуу-Маадыр удуртуп, оон ажыл-чорудулгазын экижидеринге биче эвес күш-ажылчы үлүүн киргеннер. Ам килдисти В. Кыргыс удуртуп турар. Бистиң кожуунга килдис начальнигинге ажылдап турганнардан Таңдыда Сергей Ондар, Каа-Хемде Владимир Саая чедиишкиниг албан-хүлээлгезин күүседип чорууру өөрүнчүг.

Килдистиң харыысалгалыг ажылдакчылары боттарының ажы-төлүн шагдааның берге болгаш харыысалгалыг ажылынга өөредип, кижизидеринче кичээнгейни салып турары бисте эки үүл болур. Подполковник Эвис Сарыгбай Омскиде милицияның дээди школазының бирги доозукчуларының бирээзи, хоочун шагдаа ажылдакчызы. Оон оглу бо-ла школаны дооскаш, Сүт-Хөл кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызында ажылдап турар. Биче оглу Шорзан ажылдавышаан, бо школаже киреринин шылгалдазынга белеткениң эгелээн. Милицияның подполковниги Константин Лоовайның оглу Элик Иркутскиниң өрт училищезин дооскаш. Кызыл кожуунда ажылдай берген. Майор Серен-Даваа Чамыянның уруу Мира Барнаулдун милиция школазын дооскаш. Кызылда ажылдап турар. Моон алгаш көөрге, аныяктар адаларының соон салгаар, оларның төлептиг ижин уламчылаар изиг күзелдиин илередип турары тодаргайдыр.

Тес-Хем кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң ажылдакчыларының саны көвүдээн, немелде салбырларны тургускан, ынчангаш сөөлгү үеде кем-херек үүлгедикчилеринге удур демиселди күштелдиреринче угланган тодаргай хемчеглерни хүн бүрү ап турар. Майор С. Санчаттың, улуг лейтенант А. Чимиттиң, лейтенант Л. Иргиттиң удуртканы салбырлар багай эвес ажылдап турар. Ол ышкаш кожуун болгаш суму чагыргалары-биле, харылзааны элээн экижиткен бис, бир эвес демниг ажылдаар болза, кем-херек үүлгедиишкиннерин чавырылдырын, харын-даа эвээжедип болуруну бүгү-ле аргалары бисте бар, ону боттандырары чугула сорулга болуп турар.

Бистиң килдистиң ажылдакчылары спортка дыка хандыкшылдыг, мында спорттуң ангы-ангы хевирлериңе мастерге дөрт кандидат бар, бирги разрядчылар эвээш эвес. Бокска, хүрешке, чадаг чарышка, хол бөмбүүнге кожуун болгаш республика чергелиг маргылдааларга киржип турар бис.

Валентин МОНГУШ.
Тес-Хем кожуунун ИХК-ның начальнигиниң оралакчызы.

Кижи болгаш бойдус

ТӨТЧЕГЛЕП БОЛБАС

Бисти долгандыр хүрээлелди, оон аң-меңин, аргарыын, агым сугларын камгалаары кижи бүрүзүнүң дорт хүлээлгези. Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызы болгаш арга-ыяш ажыл-агыйының талазы-биле күрүне комитеди, оон-даа өске албан черлери бойдус камгалалынче угланган деткимчени үе-шаанда бээр ужурлуг. Хамык чүвени чаңгыс черден олура шиитпирлеп кааптарында эвес-ле болгай. Мен борта, чоокта чаа тыва телевидениеге бойдус камгалалының дугайында болган төгерик столга хамаарыштыр бодалымны илередикседим. Чүге дизе, ында чугаалап турары болза, бойдус камгалалының дугайында хоойлу-дүрүм чок деп турар, хоойлу чок түрбаан, ол эрги-даа болза турган, ону чаартып, эде кылыры чугула. Ындыг-ла хоойлу чок турган болза яамы-даа, күркомитет-даа чүүн-биле удуртулга болуп ажылдап турарыл?

Ол төгерик столга мындыг айтырыг салдынган:

— Чер хаваны көвүдээн, мал одары үреп турар — деп. Төгерик столдуң бир төлээзи олургаш: — Чок кылып кааптар — дээн. Моңу бөдүүн кижи бодап көөрге, мал одары үрээринге сылдап, массалыг медээлер чепсээн ажыглап алгаш, черлик хаванны чөпшээрел чокка кырар дээн сорулганы салып турар. «Арга-арыг камгалалынче сагыш салбастаан, ыяш кезип, белеткен турган черлерни шуут аштавас, будуктары, ыяштың артынчылары озанналып калган чыткылаар» — деп айтырыгга эртиен он, чээрби чылдарже чуүй каап кагды, ол чылдарда кымнар ажылдап турганыл — боттарывыс-ла болгай бис. Ол үеде СЭКП-ниң негелдези-биле ыяш кезер кылдыр алган черин организациялар, бүдүрүлге черлери, хуу-даа кижилер үешаанда аштап, арыглап турган. Чоокку беш чылдардан бээр көөр болза, ыяш кескен черлер шуут аштаттынмаан, конуг шыырак моторлуг хирээ туткан кижи арга-арыгга барган соонда аныяк, чаш ыяш, аржаан, суг бажы дивес, коданга кирген кокай-биле дөмей-ле. Арга-ыяш даамалы чедип келгеш, демги үрекчиге чөпшээрелин бижий шаап бээр, оон чоруткаш, демги даамал үстүку даргаларга илеткеп каар. Үстүнде даргалары ол талазы-биле хыналда кылбас, шак-ла ынчаар чаңгыс кижиниң мегезинге тодуп, күрүневис мегелеп турар бис. Күрүне дээрге боттарывысла болгай.

Бо каш чылдарда арга-арыгга хыналда-хайгаарал чорудуп турган тускай эртемниг кижини көрбээн, сураан дыннаваан мен. Бир эвес эрткен төгерик столга болган ажык чугааны мээнинбиле түңней алыр болза, хоойлу-дүрүм чок-тур, кызырарын, чөпшээрээрин бис билинли, үрээр, тонаарын силер билиңер дээн хевирлиг болду. Бойдус камгалалының шугумунда ат чодуп ажылдап чоруур кижилерни илереткеш, дарый оон чайладыр, күрүненин деткимчезинге даянып турган, бойдустуң байлаан төтчеглекчилериң холунга кирбес сорулганы салыр херек.

Борбак-оол СААЯ.
Кызыл-Даг суур, Бай-Тайга кожуун.

АРГА-АРЫГ ДААМАЛЫ

Кызыл кожуунуң Күнгуртуг суурда арга-ыяш ажыл-агыйының хоочун арга-арыг даамалынга М. Х. Чыпсын хамааржыр. Ол Красноярск хоорайга арга-арыг ажылдакчызының тускай мергежилин чедип алгаш, чүгле Күнгуртуг суурда арга-арыг даамалында 19 чыл ажылдап турар. Кижи бодаарга бо ажыл, мергежил белен ышкаш сагындырар, а херек кырында ындыг-ла амыр эвес. Сөөлгү үеде кижилериң бойдуска, ылаңгыя арга-арыгга хамаарылгазы суларап, кам чогу кончуг аңарган. Аңаа хамаарыштыр Михаил Хүрбеевич мынчаар чугаалап орар:

— Өрт халаптары арга-арыгга эгиттинмес улуг карааа-когаралды чедирип турар. Ылаңгыя 1989 чылдың эгезинде Күнгуртугга удаа-дараа болгулаан өрттериң чедирген когаралы улуг болган. Оон кол-ла чылдагааны — отту оваарымча чок ажыглаанындан үнген бооп турар, одаан, таакпызының көзүн чедир өжүрбейн барганындан өрттүң өскүп үнүп турар ужуру ол. Хаг одундан халап үнер деп чүве ол-дур ийин.

Кат-чимис, тоорук чылдынна эки үнүп турар, чон оны амыдыралынга ажыглап турары магалыг. Бис бойдустан хөйну ап турар болганывыста, оны хумагалаар, камгалаар ужурлуг бис, ынчалза-даа сөөлгү үеде төтчеглекчилериң ыытып кээп турары хомудончыг.

Тудугларга, одалгага ажыглаар ыяшты кандыг-даа чөпшээрел чок кезер чоруктар чүрттакчыларның талазындан бо-ла көстүп турар. Суг баштарындан, суур чоогундан кайы-хамаанчок ыяш кеспес дээзин биле-тура, ону каржызы-биле үреп турарлар бар. Ол ышкаш чамдык өрегелер, малчыннар одаар ыяжының өртээн үезинде төлээрни бодавас, негелде кылырга хомудаар. Ол чүүнү көргүзүп турарыл дээрге, долгандыр турар бойдузувуска кээрге чогувустүң бир бадыткалы-дыр.

Кандыг-даа чөпшээрел чокка ыяш кескен чамдык кижилерни харыысалгага онаарга ажынар таварылгалар бар, ол хамаанчок «Сээн тарып, өстүрүп алган ыяжын эвес» дээн чеме сөстерни арга даамалы Михаил Чыпсын чаңгыс эвес удаа дыннап келген.

Одалгага ажыглаар ыяш кезип турган, оон будуктарын чыгбас чоруктар база бар; оон уламындан арга-арыгга аажок бөгталып турар. Чазын, кузун өрттер үнерге, ону ой-шаанда өжүрүшпес, ол арга-ыяш ажылагыйының ажылдакчыларының херээ деп көрүп турары канчап-даа таарышпас, өртке удур демисел дээрге бүгү чонга, суму чагыргазынга дорт хамааржыр.

Седен ИДАМ.
Күнгуртуг суур. Кызыл кожуун.

ХАЙЫРАЛЫГ КИЖИ ТӨЛҮ

Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суму чагыргазының даргазы Биче-оол Кыргысович Моңгул-оолдуң бажен өеп харлаанынга тураскаатқан спортчу маргылдаалар эрткен суоорга хүнүнде болуп эрткен. Ылаңгыя алдан дөрт мөгениң хүрежи, 85 чүгүрүк аттарның чарыжы көрүкчүлериниң ынчаңгынын хаара туткан.

«Шын» солунуң идепкейлиг бижикчизи, аңаа хөй-хөй ин ормацияларның, репортажтарын, корр спондентларын, чурумалдарың автору болгаш Б. К. Моңгул-оол хоочун солунуң чон ортузунга интересдикчил ранын, тарадыкчыларының өнүрээзи болуп турар. Бир эвес черлерде чагырыкчы бүрүзү бо кижи дег солун болгаш чоонун быжыг харылзаазы дээш хөделир болза, көдээде малчын, тараачын, интеллигент өг бүрүзү Тыва Республиканың, Россияның амыдыралынга хөй янзы болуушкуннарны «Шындан» билип алыр болбайн аан.

Биче-оол Моңгул-оол чиик бес амыдыралды чаш болгаш дээди чылдарда чуруттап өткенин кожуунуун улуг амы Хуурак Хавындаевич Кыргыстан билип алдым. Изгырыкчы ада чок өскен кижи болуп тур.

— Шаандагы кадыг-берге үелерде репрессия Тываның улган араттарының элээн кезиин тудуп аппарган Биче-оолдуң адазын тудуп оругдап турда көрген мен. Өскүс-чавыс калганын ынчаны ончии оолак ол дээрезинде кайын билир ийик — дел, кожуун хамы хамчыны-биле хейдиктир уламнылады — Ачамны тудуп алгаш барды, турза улуг. Ачам моге күжүр болум алыртпайн бардым деп олурган. Ол үеларде Биче-оолдун чажы кончуг турган—даа.

Ада чокка өскен кижилерни караам-биле көрген болгаш оларның салымчолун чүрээмге чоок хүлээп ап чоруур мен. Ындыгларны, «кадай оглу кадыг чүве» дивес аргажок. Адалары хоругдаттырган чамдык эштерим кара чажындан эгелээш хуу-салымы дээш болдуунда боттары демисежип чораан. Хомуланчыг болбайн канчаар, элээн каш кижилер амыдыралынга таныстыг тургустунуп безин четтикпейн, ниитилеллин, «дириг бүгү» аларган болдуг ийин. Чаш болгаш элээди чылдарының кадыг-берге шилиишкиннеринге бичии Биче-оол, аксының кежиндир ийин чоннуң чоон оруунче кире берген. Уран чүүлге киржилге, шүлүктет шенеп өгалдыры, күш культура болгаш спорт-ка кайып-кызыл оолакты өскээр кынчыктырбайн барган.

... Узун болгаш шилгедек солдат Германияга бокс маргылдааларына киржип турда шериг албаны эрттирер хуусаа төнүп каапты эвеспе. Амыдыралдың даянчы школазын дооскан эрге кандыг шаптыктар тургустунар боор. Халажып келгеш, Улуг-Хем кожуунуун совхозтарынга комсомол комитеттерин секретарылап, культура албан черлеран удуртуп, спортка калбаа-биле киржип шаг болган. Дыдыраш терен сарыг баштыг, хертеш сынныг эрни ынчан сактып алган мен. Баян-Колдун Оттук-Дашка аныяктар чыыжын организастарынга ынчан ол идепкейлиг киришкен.

— Дүнеки одагнын хондур кыварының аргазын билип ал — дээш ыяшты, чудуктарны боду көдүрүп, одаага салырынга белеткеп турду.

Чүү кончуг эр боор, бодунуп эдин безин кижиге кезип бергеш, уе дивес кижи-дир аа деп бодап турдум. «Кадай оглу» болгаш хамык чүвени-ооду кылыр кижи болганын чоокта чаа билип алганым ол. Ол үеде мен ынчан Улуг-Хем кожуунга бактаап турган «Х Улуг хурал» колхозтун ВЛКСМ комитединиң секретары турдум. Дуржулгалыг, ындыгдан иттиргиг Биче-оолдун ал-бодун, мөзү-шынарын бөгүнгү журналисчи түрүжүмдан көөр болза оон хөйге, чонга ажыктыг талаларын демдеглевес арга чок.

Сураглыг кижиниң төрүттүнген хүнүн эрттиреринде кожуунуун чагырга даргазы К. Т. Куулар чөпшээрээш, оюн-тоглаалары организастап эрттиреринге чагырга черлериниң элээн хөй күжүн Хайыраканга быжыглаан чорду. Республика төвүнден база хөй кижи келген. Чазак черинің төлээлери, спорт ажылынын организакчылары, телевидение болгаш солун ажылдакчылары база келген.

Чүвениң шыны херек, ол хүн хөлдүг-ле болган. Аттыг кижилер безин чүс чыгам. Чарышка 85 аът киришкен. Чоннуң хууда маргаанының өзүп турарының бир херечизи ол. Ынчан чүгле ийи эзирик кижи көрдүм. Аянныг кылдыр кеттиген бир оол спорт оюннары болуп турар черден шала озалааш чагырга бажыңының эрининде ужун калган чорду. Хүреш болуп турар черге улуг назылыг херээжен кижи чалчыттына бээрге, милиция ажылдакчылары хөөкүнү эллек-чымчаа-биле машинага олуртуп аппарды. Улуска шаптыктавазын дээш өске-даа хемчеглерни корум-чурум тудукчулары бүдүү ап турган боор.

Чогум аът чарыжын көөр арга тыпшадым. Чүгле дыннадым. Чүгүрүк аттарның чарыжынга «Куш-ажылдың хостуу» совхозтың чылгычызы Сергей Санчының аттары бирги болгаш ийиги черлерни эзлээн.

— Биче-оол Моңгул-оол акымга бир чавааны белекке тудуп бээр мен — деп, ол аазады.

Аът чарыжын организастаарынга чылгы малга хөлчок ынак, алыс боду хоочун спортчу Оолак Танов идепкейлиг киришкенин көрдүм. Мөгелер безин содакшудаан кедип четтикпейн турда, чүгүрүк аттарын ол дорзан чыскаапты.

64 мөгенин хүрежин организастаарын республиканың сураглыг мөгези, бүгү назынының дургузунда оолдар хүрештиреринде кезээде белен чоруур башкы Сүүр-оол Хүргүлекович Ондар боду баштап эрттирди. Эге дээрезинде улуг ийи мөге Найдан-оол Доспан биле Биче-оол Моңгул-оол боттарының чараш дынаан-биле чонга аян тутулар. Оларның кайызының-даа дензилери 120 биле 140 килограмм аразы. Күш-ажылга хүлер боттуг эът-ханын камгалаан арттырып алган. Кайызы-даа хунан шарыны чүүктептер шинчи-биле кестүр. Бир ай хире эки белеткээр болза, республика маргылдааларынга олар амдаа шүглүп болур.

Мөгелериң хүрежин организастап олура, Сүүр-оол Хүргүлекович өөренип калган чаңы-биле мөгелериң хүрешке канчаар белеткениринің, содак-шудакты кандыг материалдардан даарап алырын катап-катап тайылбырлады. Оон чамдык чагыглары бажымда артып калды: «Содакты хүлбүс кежин чыдыткаш, эптеп алырга хөлчок эптиг болур чүве моге салыкчылары хүрежип турар мөгелериңерни карак салбаин хайгаарааңар, аргаларны олар карак чивеш аразында ажыглаар болдур ийин, көрүп безин четтикпейн баар силер, мөге кижи кажан-даа улуг турала-ныр, бардамнап болбас хүреш дээрге чүгле күш эвес, кашпагай-шалыпкынарның оюну-дур. Дензизи аар кижини 50 килограммның мөгелери безин октап кааптар болдур ийин. Тыва хүрештин өске хүрештерден ылгалы ол болгай, туттунчуп алгаш түруп бербеңер силерни көөрү солун эвес-тир, ат чарлыг мөгелерни октап өөренинер».

Республиканың сураглыг мөгези Алдын-оол Куулар кончуг шыырак хүрежир Кызыл чурттуг Анатолий Моңгуш буттап алгаш шөлээн октап чытты. Узун кежегелиг, чараш эът-ханныг Алдын-оол ужуп бадып чыткаш, хөлчок чараш арганы ажыглап, удурланыкчызын бутуубиле мурнай октапкан. Көрукчүлер хеп-хенертен ажыглаан арганы магадааш, олуттарындан тура халчып турду. Ол үеде Биче-оол Моңгул-оол октаан мөгеге бодунуң тускай белээн диңмиттиг адыш часкаашкынарының үезинде тутсу каапты. Моңгул-оолдарның өг-бүлезиниң тывыскан белектери меңээ төнчү чок ышкаш сагындырды.

Деткикчилериң идепкейлиин, хей-аттын демдеглевес арга черле чок. Тускай шаңналдарын, чүсчүс муң акшаларын, шоодан-шоодай картофельдерин олар ол хүн боттарының ынак мөгелеринге тывыскан, берген. Чүге дээрге кижи бүрүзү бирги черже үне бээр арга чок. Спорт черле ындыг болгай.

Аът чарыжы, хүреш дээнде тыва кижи олут сруп шыдаар эвес, ол дугайын хоочун, ат-сураглыг мөге башкы С. Х. Ондар демдеглээш, часкы хүн чылды чемгерер болгай орук-суур ончаменди чаныш чедиңер деп, чагып турган. Сүүр-оол Хүргүлекович Шагаан-Арыгның хоочуннар төвүлелиннің даргазы. Эрткен хүннерде эш-өөрлеринге картофель тарып олуртуруңга боду дузалажып турган. Улуг назынныгларның бир кезии аарыг-аржык, дембилези база чедишпес. 65 харлаар биче сеткилдиг бо кижи та чеже тонна картофельди эш-өөрлеринге чүктеп тарышты ыйнаан!

Мөгелер оюн-баштакка база ынак улус. Доспан Найдан-оол биле «Улуг-Хем» кожуун солунунун фотокорреспондентизи Матвей Белекчинин аразында болган бир чугааны типография ажылчыны Шом-оол Кыргыстан каш чыл бурунгаар дыннаан мен. Фотокорр бедик даа болза, үрүлчү анна-рбалыктаар болгаш, артык эът чок кижи болгай. Сиреж-биле онза ылгалдыг, чадаг чарыштың төлээзидир ийин. Олар ынчан кайызы-даа танышпас турганнар. Мендилежип, таныжып-даа албайн ийи спортчу эрлер даалы оюнга редакцияның кызылбулуңга маргышкан. Матвей ынчан үтүруп алган турган.

— Бо кижи дээрге редакцияның, типографияның ажылынга шылып ыыр эътхан чок кылдыр ажылдап чорда чамдык кижилер хүрежип, даалы ойнап, мени удуп турар шеиил. Чогум хүрежи ооор болза, бо эрни мен доп-дораан калбак чарынга дүжүрер мен, угум мөге кижи мен — дээш, Матвей Белекчи билектерин сывырнып турган дээр.

— Ол кым деп кижи боор? — деп, мөге Найдан-оол Хайыракан артын ажыл чыткаш, Шом-оол Кыргыстан айтырган.

— Моңгун-Тайганың Мөген-Бүрен чурттуг, баштак деп чүвези аттыг кижи болган. Баштайгы удаада мен база оон-биле маргыжа бээр түрдум — деп, ол харыылаан.

Мөгелериң оюн-баштакка ынаан бадыткаары-биле үстүнде чижекти кийдим. Шом-оол Кыргыс боду чогаадып-даа алган магатчок.

Биче-оол Моңгул-оолдуң 55 харлаанынга тураскаатқан 64 мөгениң хүрежинге Кызыл кожуунуун мөгези Владимир Моңгуш шүүлген. Өвүрнүң аныяк мөгези Чимит Куулар үжүүрлешкен. Мөгелер, хол бөмбүүнүң ойнакчылары, чүгүрүк аттарлыглар ол хүн оттарының күжүн шенешкеш, чагырга даргазының шаңналдарын алгаш чер-чурттарынче омак-хөглүү-биле чанып кан. Биче-оол Кыргысович-даа, Сүүр-оол Хүргүлекович-даа часкы хүнүнүң шак бүрүзүнүң үнелиин, чугулазын онзалап демдеглээш, аалчыларын үдээннер. Хүрежири, аът чарыштыр ры эки, хей-аттыг болбайн канчаар. Ынчалза-даа тараа, картофель ажаап өстүрери, ол дээш дүн-хүн чокка туржуру эн чугула. Тараа, картофель шөлдеринге, күш-ажылдың түруштарынга «хүрежири» бөгүнде кедилиг. Орус баснячы Крыловтун одуругларын сактып көрээлиңер-даан: Аспан күжүр атпаңырлаан, ала чайны өттүр ырлаан канчаргла көрүп кээрге хөрлыг кыжы дужүп келген...»

Аравчор ОКСУР.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ПРОХОРОВКА ТУРАСКААЛЫНГА

Дайын дайын-на болгай. Кайы-даа таланын октары чүгле олум болзун дээш чаза туттунар. Танк, пулемет, самолеттун база-ла хөрээ ол. Кандыг-даа тулчуушкун, сегиржип алыышкын ыын төөгүлүг болур ужуруглуг, бир эвес ол ыын төөгүнү мөгелеп, өскээр чогаатпас-ла чүве болаа. Ала-чурттун Улуг дайынының үезинде бир улуг төөгүлүг тулчуушкун Курск чоогунун танк тулчуушкуну болур.

Эрткен чылын Белгородтун каайлыжыларының чүгле Россияның каайлыжыларынга эвес, а хамаарышпас күрүнелер дөмнежилгелериниң бүгү чурттакчыларынга Прохоровка дээр дөмир-орук станциязынга ол танк тулчуушкунунуң алдары база ынчан үрелген ыдыктыг апостолдар Петр биле Павелдиң хүрээзин катап тудуп кылырынга акша-төгерик-биле дузалаарының дугайында ыыгылының дугайында бижип таныштырган бис.

Тывының каайлы ажылакчылары (Хаңгагайты, Паган-Тологой каайлы даамалдары база) ол төөгүлүг тураскаалды (комплексти) кылырынга бир хүннүң ажыл төлевириниң акшазын чыгаш, шилчиткен. Бистиң республиканың чурттакчы чону эрткен чылгы ол чаралал-материаалды номчаан болгаш боттарының улуг-хуузун сагыш-сеткилдиг оожургалы кылдыр болурчоруур материаллыг дузаны четирген дээрзинге бүүрээр мен.

— Белгород черинің чурттакчылары, юбилейлиг байырлалдың киржикчилери! Курск дээрбээниң тулчуушкунунга тураскааттынган төөгүлүг тураскаалды тудуп кылганыңар дээш чүректің ханызындан изиг байырны чедирип, черге чедир мөгейдим — деп, Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин май 3-те байыр чедириишкинин кылган.

Ол төөгүлүг тураскаалдың белип үперинге база Улуг Тиилелгениң 50 чыл болган юбилейинге тураскааттыпган тургузукчу ол ажылга Тываның каайлыжыларының кирген үлүү бар.

Батый КЕНЕШ.

Амы-хуунуң бодалдары

ТЫВА ШҮЛҮК ДУГАЙЫНДА

Шүлүк... Кижиниң сеткил-түрээн салбайн, чыпшына бээр сорунзалыг дег, хаара туда бээр илби-шидилиг ышкаш, элдептиг сүр-күш сиңген чогаал. Ооң кутулуп турар аялгазынга, илередип турар бодалынга кижиниң сагыжы чүму-биле хөме алзыптар.

Төрүмел-чаяанындан ындынныг ыраажы болгаш, бөостааның дыңнап ханмас, уяранчыг ыры —сыгыттың, хөөмейниң, картыраның аян-сырыны чүрээнде сиңип калган болгаш, мээң тыва чонум шүлүк, чечен чогаал номчуваан суксуну ханмас, сагыш амыр чүртүй албас хире улус. Улустуң хостуг, делгем ырларындан чаагай чемиш алгаш, быжыг дазылдангаш, өзүмнери саглаңайдыр чечектели берген болгаш, тыва шүлүк кижилерге ол хире дээштиг.

Амгы үеде шүлүк биживес кижи ховар боор. Солуунар болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакцияларынга чер-черден хүн бүрү дүрүг-дүрүг төктүп кээп турар. Культура, чогаал килдистеринге сараатталы берген чыдар чүве чораан. Аныяк, чаа эгелеп бижип турар авторларның сеткилсагыжын хомудатлайн, чырык күзелин хомүреги өжүрбейн олардың чогаалдарының оруун актап, доктаамал парлап турар. Шүлүк чогаалы байыш, ооң курлавыры эгээртинмес кылдыр үүжелеттинип турар болза, культура төөгүзүнге болгаш келир салгалга артып каар улуг өнчү болур. Ынчалза-даа чамдык авторларның чаңгыс черде таптап, «кырый» бергенин, чогаадыкчы салымчаяанының өспезин улус чугаалажып турар апарган.

Шүлүк дугайында амыхууда сагыжымны ажыдып, бо үүлүү бижип ор мен. Бодалдарымны чижектер-биле бадыткап, шынзытпан мен. Бо дээрге эртем-шинчилеп ажылы-даа эвес, чогаалдар сайгарылгазы-даа эвес-тир, сагыш аарткан бодалдарым-дыр.

I. БОЙДУС БОЛГАШ БОДАЛ

Бойдустуң ак хар шыпкан, дидиреннг соок кыжы, чырык, чылыг, хөглүг чазы, дүнгаргай изиг, чингир ногаан чайы, алдын-сарыг, шаараш, хөлүгүр күзү кижиниң назынының иштинде каш чыл чүрттаар болдуу, ынча катап солчуп турар. Чылдың кайы-даа үеазинде төрүттүнген кижи бойдус-биле адырылбас тулуш болгаш, ооң төрээн төлү боор чүрттаар.

Чаш уруг ээп өскен авазын, хойнунга олуртуп алгаш чассыдып орар ачазын, кады чүрттап турар чоок улузун, үнгеп, кылаштап өөренген, дыл-чугаазы үнген өөнүң иштин танып алыр. Эргин артап үнгеш, долгандыр көстүп турар чүвелерни танып ап, айтыртынып, өөн-чүүнүң ылгап, үннерни, даваш-шимээнни билип эгелээр. Кижиниң делегей көрүүшкүнү ынчаар эгелеп, чүртталгазының иштинде бойдустуң болуушкуннарын, чер кырында болуп турар бүгүле чүүлдерни, амыдыралчүртталганың эки-даа, бакдаа чүүлдерин көрүп, оларга бодунуң үнелелин берип чүрттаар.

Чайын арга-арыг иштинге, чечек-сиген кырынга донгайып чыдып алгаш, магаботту аңаа дөгеп, адыштарын чада салып, черни кусактап алгаш дыннап чыдарга, кандыг үннер дыңналбас дээр. Чирилешкен, мыжырашкан кушкаштар, өөлээн-ылаан арылар, ымыраа-сээктер, шартынайнып ужуп турар шергилер, шартылаалар та чүнүң дугайында амыр-соксаал чок шуугажып турар чүве.

Оът-сигенниң чаагай чыды хөректи долуп, айдызан турган ышкаш. Долгандыр ногаан өңнү көөрге, чидиг-ногаан, сарыг-ногаан, куу-ногаан дээш өң-баазын боор. Шывар-шокар чечектер, чиршок дүшкен үннер, чүүлбүрү карак шокарааннар өөнер, черниң тыныжын чайгы шүлүктүң одуругларын нижиниң сагыжына дүүштүр чуруй бербес деп бе?

Шылыртқайның агып чыдар, өйлеп-өйлеп чалгып шинчейнин бээр хем кыдыыга олурарга сериин, тынаа хоолуг, ооң кылан суун таарга аржаан ышкаш, -гай- амданныг. Көвүктүн саарыглар бырланып чыдар салдамнар, даштарны а та халчып, мөңгүннеди бээр шуралгактар овур-хевирна чуруй бээр.

Хүн кудулап, чүгүрүүнче кире бээрге, бойдустуң тыныжы, чурумалы онзагай апаар. Холегелер узап-узап, хүн ажып, чаштының бар чылырда, ооң херелдери бедик, даглар баштарынга кызылсымаар хөөлер чуруп кызыл-хүннеп, ажыл чоруй черниң кыры чоорту имистелип, караңгылап эгелээр. Кежээ дүжер. Хүндүскү үннер-даа, дааш-шимээн-даа дыңналбастап, өңнер көзүлбестеп эгелээр. Хүндүс сеткилди дүзүреткен чурумалды сөс-биле илередип бижиринче эптиг, таарымчалыг үе келген-даа ышкаш апаар. Бодалдар дойлур, чүрек ажыыр овур-хевирлерни утпайн чуруур дээш, хол сиринейнип, чүве безин биживтинмейн баар. Шорбажылап, эдип, балап олурда, Чөөн чүктен дең адып, хүн дээп кээр. Хүн-дүннүң эргилдези ынчалдыр-ла төнчү чок катаптап турар.

Күскү бойдус саргарып, алдын-сарыг апарып, күүрлып, чанагашталып, эзизиреп өскерлир. Мыжырашкан кушкаштар үнү чок, ыржым, анчыы кончуг. Арга-дрыг шааараш, чадагай. Чер кырында дүшкен бүрү овааланы берген, кылаштаарга, шылыртқайның чыдар. Салгын аайы-биле эстеп, шылыртқайның чүгүржүп эгелээр. Сагышка хой-ле чүве кирер: кударанчыг, куюмнанчыг. Күскү шүлүктүң сарынналы ырлай берген ышкаш, сеткил-чүрек хөлзеп эгелээр.

Черниң кырын ак-чоорган-биле шын каан ышкаш, хүн караанга кылаңайның чыдар чүве—хар-лд, хар. Хат хадывас, иштик черлерде ыяштарның одуктары мөңгүннелчек хар-ыраага дүй шүгладып алгаш, эгли берген, ылым-чылым тур-р. Эртен, кежээ, дүне соок чыккыңайның күштелирге, ыяш-даш, хем уну дыыртканың, сынын барын дүшкен ышкаш дыңналыр. Кушкар көзүлбес. Ан-меннерниң истери кожаланы берген чыдар, чаалгазы ындыг болгаш, ажыг кышты өттүр кастының, оттап амыдырап чоруурлар. Кыйыраааш хыраа хар, Бургураан кара суу, бусталган чаныды, ак шан болган арыг. Бедик даглар баштарында сүрүшкен дүвүлер чамдыкта эзригштелип, муңгашталдыр шуургаанда-даа бээр. Хоолайлардан дээр шаар бургураан ыш, эртенги, кежээки туман — бо бүгү чурумал кышкы шүлүктүң аллгазын хөөн киргеш, доңган бааны чылыды хүнней берзе хөңнү.

Хүн дурту узап, дүн дурту кыскалап, хүн бедип, чылыы эгелээрге, чер кыры алашокарарып, ыяштар хар-ыраааны дүжүр силгиленип кааптар. Хүн караа чылып эгелээрге, частың дүрген дүжерин оштаан ышкаш, кушкаштар чыжырады эдип эгелээр. Хар эстип эрлир, чер карарып, хемнер дошту эргизи тынышкаш, шаанайнып агып эгелээр.

[redacted]

Бойдустуң кижээ хайыразы, беримчези хөй. Арыг агаары, чырыын, чылыын черге хайырлаан хүнү, эмтан болган кылан суу, оът-сиген, кат-чимистер дээш амыдыраарының хой чүүл үндезинин тургузуп турар. Ие-бойдус, төрээн чер, амыдырал, хүн бүрүнүң ажыл-үүлези, кожа-хелбээ чүрттап турар улус-чон кижиниң бажына кандыг-даа бодалдарны хайыктырар, сеткил-сагыжынга кандыг-даа овур-хевирни чуруур.

II. ОВУР-ХЕВИР БОЛГАШ УРАН-ЧУРУЛГА

Долгандыр хүрээлелден, амыдыралдан шүлүкчү кижи бодунуң сеткил-чүрээн каара туткан чүүлдерни, болуушкуннарны, бодалдарны чечен сөс-биле чуруп көргүзер. Автор чаа байдалды, уранчыткан амыдыралды, чеченчиткен овур-хевирлерни тургузар. Овур-хевирни скульптурага шуткулга сиилбилге-биле, чогаалга чечен сөстер-биле ырыга, үн-аялга-биле, чуруска будуктар өннери-биле тургузар. Политика политиктиг үзел-бодалды, философия делегей көрүүнү, этика аажы-чаңны, мораль мөзү-бүдүштү илередир. Чогаал кижилерниң угаан-медерелинге, сеткилчүрээнге дээштиг боор, арыглаар, байыдар. Чогаалда бижиттинген болуушкуннарны болгаш маадырларның амыдыралы бодунуң ышкаш чүрттап, өөрүп, мунгарал, таалап, дүвүреп номчуур болза, диригг овур-хевир тургустунганы ол боор.

Шүлүк-биле ыры кижиниң иштики сагыш-сеткилинге кончуг дээштиг. Өөрүшкү болгаш хөглел, амырал болгаш таалал, ундарал болгаш сырыннал, ынакшыл болгаш көөр хөөн чок чорук, далашкан, дүвүрээн сагыш болгаш маажым, олутпай чорук, тура-соруг болгаш хел-аът кириишкин — болза бүгү шүлүкке-даа, прозагадаа илереттинер. Ындыг чогаалдарны номчуурга, кижиниң угааны чырып, бодалдары дойлуп, сагыжы ажый берген ышкаш боор. Кижиниң кудун, сүлдезин, сүүүн, ыдыын көдүрүп, омаан, сүр-күжүн хайыктырар. Улустуң аас чогаалында алгыштар, йөрээлдер, үлегер домактар, каргыштар, көгүдүглер, кижиниң бодалдарын, чүрээн доюлдуруп дүвүредир. Шүлүк чогаалы кижиниң эстетиктиг хереглелин, чүвениң чараш, өкизин шилип алырынга, чогаадыкчы салым-чаяанын, тура-соруун, күзел-чүткүлүн оттурар. Чаршынар, чүдексинер, магадаар, хөңну калыр, ынакшыыр, көөр хөөн чок аппар, өөрүүр, мунгараар, хей-аът кирер, сузу бастынар дээн ышкаш сеткил илередиишкиннери шүлүкке илереттинер.

Шүлүкчүүнүң карактарынга аал-коданы, төрээн чери, улуг чуртү, бойдус, делегей, октаргай, кижилер, дириг амыдыраннар бар-ле овур-хевирлиг боон көстүр. Улус бодунуң амыдырап-чурттаарынга херектиг херекселдерни, эдилелдерни кылып ап турар. Оларны санап төтпес. Чүден, канчаар кылганын тайылбырлаарга, билбес кижи кылып, ажыглап өөренир. Чараш, көрүшүг болза, кижи магадыар суйбап тудар, алыксаар, эдилексээр, хеп болза кедиксээр, чем болза чиксээр. Оларны кылырынга уран чаяан, шевер хол, бодал, эстетиктиг көрүш херек.

Уран-чечен овур-хевир — угаан бодаарының сизагай хевири. Чогаалчы кижи бодалын, көрүжүн дамчыштыр болуушкуннарны бижип турган, амыдыралдың чырык, караңгы талаларын сөс-биле илередип, маадырның иштики сагыш-сеткилин, ажыг-чаңын, үзел-бодалдарын ол болуушкуннарга болгаш өске маадырларга хамаарылгазын көргүзүп, овур-хевирни тургузар, ону хары угда бүрүнү-биле ажытпас, чоорту илередип чырыдар. Сюжет база ынчаар ажыттынар. Номчукчу кижи моон ынай чүү болур ирги, маадырның салым-хуузу канчан баар ирги дээш, салдынмайн номчукчаар болза, ёзулуг, диригг овур-хевир бижиттингени ол.

Овур-хевир — бодалдың дойлуп турар системазы. Лириктиг шүлүк авторнуң хууда бодалын илереткен ышкаш боор. Амы-хуунуң бодалы өскелериң бодалынга, сагыжынга тааржы бээр. Ону доктаадып (шээжилеп) аарының, композитор ыры бижип каарының ужуру ында. Лириканың күштүү, дээштии оон билдинер.

Овур-хевир, бодал болгаш сагыш-сеткил хайыышкынын каттыштырып турар адырылбас харылзаалыг, үзүктел чок шимчээшкиннинг.

III. РИТМ БОЛГАШ ШИМЧЭЭШКИН

Хүннүң дээп ажары, дүннүң дүжүп, даңның адын кээри — чээрби дөрт шак болгаш-ла дакпырлап турар бойдустуң болуушкуну. Үжен азы үжен бир хонук болгаш ай төнүп, чаа ай үнүп, үш ай болгаш үелер солчуп, бүдүн чыл эртер. Хүн дургу хонуктар санында минуталап узаар, кыскалаар, ооң аайы-биле күс, кыш, час, чай ээлчежип солчурга, өңнер өскерлип, чылып, ооп турар. Бо дээрге бойдустуң кымга-даа, чүге-даа чагыртпас ритми ышкажыл. Кижиниң чуртталгазы, ажылчорудулгазы бойдустуң ритминге дүүштүр чоруп турар. Шөлээн черге кижи бодунуң чүрээнин согуушкунун дыңнай бээр. Ол дендески, дирт-дирт кылдыр үзүктел чок согар. Кижиниң амылыг чурттаарының тынын-судалы, хан эргилдезинин ритми ол. Кижиниң базымы, кылажы болгаш агаараны үндүр, киир тынары безин тускай ритмниг. Чолдак-чолдак быдырады бастынмас, үргүлүү хере-хере кылаштаттынмас. Дүнхүн чок чаңгыс черге олуртунмас, бут кырынга турдунмас. Чүгүрерге тыныш дургедээр, өкпе ажыыр. Удувайн, омак-сергек ажылдаттынмас, чурттаттынмас. Ийи-үш хонук удуваан кижи ыыдашпайн, боду билбес соктуна бээр. Уйгузун хандыр удуп алгаш, туруп кээрге, чиик-сергек, карак чырый берген ышкаш боор. Аъттың кылажы, челижи, маңнаары, даалыктаары, чыраалаары, саяктаары, арал-чаалаары база онзагай ритмниг. Хүннү долгандыр Чер ритмниг, үзүктелиишкин чок дескинип турар. Бойдуста бүгү-ле чүве шимчеп, чаартынып турар.

Шүлүк — чечен чогаалдың онзагай хевири. Муңмуң чылдар иштинде салгал дамчып сайзырап келген улустуң аас чогаалындан үндезилеттинип хөгжөөн. Проза (тоожулап бижиир чогаал) тоолдарга, тоолчургу чугааларга, шүлүк ырларга, үлегер домактарга, тывызыктарга үндезилеттинип тывылган. Тоолдарны тускай аялгалыг ритм-биле тоолдаар. Эткир, ындын үннүг кижи ырның аялгазын, сөзүн чогааткаш, улус-чонга аян удуп ырлап чораан. Үжүк-бижик чогааттынып, сайзырап кээрге, салымчаяанныг кижилериң чогаалдары, ырлары, авторлуг номнар парлаттынып эгелээн.

Чаа орукту иззэри берге. Кандыг-даа чаа ажыдыышкын бир-ле чүвеге даяныр. Шүлүк улустуң аас чогаалынга үндезилеттинген деп чогаал сайгарыкчыларының бадыткап турары чөптүг. Чүге дээрге ырның сөстери, ритмге, чаңгыс аай интонацияга чагыртқан болур. Ырның аялгазы чугаа шимчээшкининге чагыртып, үннүң бедирин, чавызаарын, дүргенин, оожумун, үзүктелиишкиниң канчаар болурун дорт айтыр., Ритм, интонация (үннүң иле, тода дыңналыры) тыва шүлүктүң тургузукчу элементизи болур. Чаа үезинде (шүлүктү номчуп турда) үзүктелиишкиннер ритмни, шимчээшкинни күштелдирер. Чугаа аяны үннерге, слогтарга, сөстерге, домактарга үстүр. Слог — үннерни сөстерге аңылаарының хемчээли. Слогту кыска (чаңгыс ажык үжүк), узун (ийи ажык үннүг) деп аңылаар. Шимчээшкиннин аайы-биле чугаа аяны өскерлир. Шүлүктүң интонациязы, соң утказынга, синтаксистиг структураларынга, ритмге, графиктиг тургузуунга дүүшкен болур.

Шүлүк одуруглардан тургустунар. Одуруглар дең хемчээлдиг (саарзык-даа боор) сөстер каттыжыышкыны болур. Ооң нинти ритминге үзүктелиишкин (слогтар аайы биле үниүн доктааш дээри) чугула салдарны чедирер. Шүлүктүң онзагай тургузуун айтыр негелде бо боон болур. Ол шүлүктүң утказын билип алырынга, сагыш-сеткилдің хайыышкының илередиринге, номчулганың аянныг болурунга онза үжүр-дузалыг. Бо үүлдер сагыттынмас болза, шүлүк эвес, шөйүлдүр бижээн чугаа апаар.

IV. ҮН БОЛГАШ АЯННАЖЫЛГА

Түрк дылдыг бистиң бурунгуларывыс көөжээлерде, хаяларда оюп турган маадырларга барааалгаткан шүлүктерни, шүүглелдерни, өлүрүнүң бетинде бодунуң дугайында болгаш чагыгсуртаалдарын бижээн турасказал бижиктерин мөңгежиткеннер. Эртемденнериң шинчилээни-биле, парлаттынган номнар-биле алырга, тыва шүлүктүң тургузуунуң бурунгу үндезини ол бижимелдерге илереттинген боон турар. Сөөлгү үеде түрк дылдыг чамдык улус шүлүк чогаалынга аллитерацияны ажыглаарындан өталаваш, рифмаже шилчий берген. Амгы үеде тыва, алтай, якут-саха шүлүк чогаалында аллитерация хевээр артып, улам быжыгып турар. Шүлүк одуругларының эгезинге ажык үннериң аяннажырын аллитерация дээрин кым-даа билир. Аллитерация тыва дылдың национал аянын, аялгазын улам тодарадып, ритм, хемчээл тыварынга утка илередиринге, овур-хевир чуруурунга тептингииш боон турар. Аллитерация канчалдыр-даа аяннажыр: бурун, арыг (АААА), кожалашкак (ААББ), аралашкак (АБАБ), кажаалашкак (АББА), саарзыкталчак (АААБ) болгаш ында-хаяа аяннажылганы чөптүг сагыш-даа боор. Эгезинге аяннажылга шүлүкке онзагай аялга берип турар болгаш, номчуттунгур, доктааттынгыр, ыры аялгазы бижиириниче ала-чайгаар куттула бээр сорунзалыг ышкаш. Ындынныг үн чаңгыс аай хемчээл-биле иштики ритм-биле каттышкаш, шүлүктүң чүрекке дээштиин илередир.

Одуругларның сөөлгү слогтарынга аяннажырын рифма дээр. Рифма — ган, -кан, -кен, -ак -ек, ым, -им, -ыышкак, -уушкак, -ар,-ер болгаш өске даа слогтар-биле аяннажыр. Тыва шүлүктү рифмалаар дугайында сураглыг шүлүкчүлер теоретиктиг ажылдарны бижип, боттарының чугаалдарынга үлегерлерни көргүскен. Аллитерация-биле, рифма-биле бижээн шүлүк бижыг системалыг, онзагай ритмниг болур. Шүлүк бижииринің хыын тыва берген авторларның чугаалдарын номчуп көөрге, рифма ала-чайгаар ажыглаттына берген боор. Шүлүктү эгезинге аяннаштыр байн, үгле рифма бижип каарга, тыва шүлүк чогаалы национал аялгазын, шынарын чидирер, сагышка кирбес, каракка анчыг көстүр, номчуурга чевен, кара чугаазыг апаар деп бодаар мен. Рифманың херээ чок деп санавайн тур мен. Аллитерацияны чөптүг ажыглаш, арыг, кожаланчак, аралашкак, кажаалашкак, саарзыкталчак аяннашкан рифмаларны шүлүкке кандыг-даа албадаашкын чокка аллгалыг бижиир болза, ыры ышкаш тергинн шүлүк чогааттынгай.

V. СТРОФА БОЛГАШ ХЕМЧЭЭЛ

Төнген уткалыг, ритм-аялгалыг, аллитерация-биле, рифма-биле аяннаштыр бичиттинген одуругларны строфа дээр. Строфа 2, 3, 4, 5, 6 болгаш оон-даа хой одуруглардан тургустунуп боор. Тыва шүлүк бурунгу улустуң ырлары ышкаш, колдуунда 4 одуруглуг строфалар-биле бижиттинип турар. Үгле 4 одуругдан тургустунган шүлүктү чамдык авторлар «дөрттээн шүлүктер» деп эге-биле-даа парладып турар. Сураглыг артист, ТР-ниң алдарлыг чугаалчызы Владимир Серен-оол «Белдир» деп шүлүктер чыындызы номунга чаа дилээшкиннерни, тывыышкыннарны кылган. Ол ийи одуруг строфаны «Ийи илиглер» (орустап «двустишие» дээр), үш одуруглуг шүлүктерни «Үш илиглер» (орустап «трехстишие») строфаларда одуруглар көвүдээрге, «Сөөмнер», «карыштар» деп-ле аттар-биле бөлүктеп парлаткан. Олар шүлүк чогаалының теориязынга терминнер боон быжыга бээрин уе көргүзер ыйнаан, амдыызында ооң хайгааралының үре-түннели, чогаадыкчы бодалының хаыразы боон, өске авторларны ханы бодандырар деп бодаар мен.

Шүлүк ыяап-ла сагыыр дүрүмнерлиг болгаш ритмниг болганда, тускай хемчээлдиг болуру албан. Тыва шүлүктер нургулайында 8, 12 слогтардан (ажык үннерден) тургустунган боор. Улустуң бурунгу-даа, чоокку-даа үеде ырларының хемчээлинге ынчаар дүгжүп турар. Ырының салдары шүлүк чогаалының хөгжүлдезинге ол хире улуг салдарлыг болган. Строфаның одуруглары 4, 6, 8, 12 чиге дең слогтардан тургустунар. Бо эн-не нептерөгей ажыглаттының турар хемчээл. Хемчээлдер аралаштыр — 8, 12, 8, 12, -12-8-12-8, -4-4-8-8, -8-4-4-8, -8-8-4-4 болгаш оон-даа өске хевирлерге ажыглаттының боор. 7, 9, 11 саарзык слогтардан аяннаштырган строфаның ритми, хемчээли онзагай, аялгазы бир янзы боор. Узадыр адаар ажык үннерни шүлүк хемчээлинге чаңгыс слог кылдыр санап турар. Кажан аяннаг номчуп турда дыңнаарга, чаңгыс ажык үннүг кожазында турар сөстен узадыр дыңналып, ритмни үреп турары билдинер. Шүлүк ыры сөзү апарганда ырлаарга, аялганың хөөнүн баксырады бээри дораан эскертинер. Шүлүк бүрүзүнүң ыры болуп куттула бербезиниң ужуру ында. Одуруглар аразының ритмниг харылзаазы быжыг болган тудум, шүлүктен чаңгыс-даа сөс үштүнмас, солуттунмас болур.

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң хайыышкыны кандыг болдур, строфаның хемчээли оон тодараттынар. «Бо шүлүктү ыяап-ла 8 азы 12 ажык үннүг кылдыр бижийн» деп шинтпирлеп аар болза, дойлуп турар шимчээшкин, сашта бодал овур-хевир чуруп илереттинмес деп бодаар мен. Дүрген шимчээшкиннинг бодалды кыска хемчээлдиг одуруглар, мунгарал, сарынналды үзүн, шөйдүнчек одуруглар тода илередир хире чүве. Одуруглардың хемчээли үзаан тудум, шүлүк тоожуушкун хевиринче шилчий бээр. Ритм чиге, дең-деск болбас болза, анаа кара-чугаа апаар, эгезинге, сөөлүнгө аяннажылга шүлүксүг күжүн чидириптер.

Строфазы үш одуруглуг шүлүктер Төөн чүктүн-даа, Европаның шүлүк чогаалында-даа кончуг хөй. Европа чуртларында ону «терцинер» деп термин-биле бижип чыдыып турар. Тыванын ат-алдарлыг шүлүкчүзү Юрий Күнзегеш үш одуруглан тургустунган хөй шүлүктерни, шүүглелдерни бижээн. Ол шүлүктерниң, шүүглелдерниң чыындызын «Ожук даштары» деп адаан. Үш одуруглуг шүлүктерни Александр Даржай-даа, Владимир Серен-оол, Антон Үержаа болгаш өскелер-даа чедиишкинниг бижип турар. Тыва шүлүктү эртемге үндезилеп шинчилээр ажылдарны ТДЛТЭШИ-ниң чечен чогаал секторунуң эртем ажылдакчылары Уран Донгак биле Людмила Мижит чүткүлдүг кылып, чамдык ажылдарын «Улуг-Хем» сеткүүлге чыыдып турарын чогаалга ынактар билир, номчаан дээрзинге бүзүрээр мен. Ожук — шаанда улустуң аъш-чем хайындырарынга өг иштин чылыды от салырынга ажыглап чораан, чиик демирден кылган, паш тигер черлиг, үш буттуг эдилели. Ожук чок, ону кылбаан үеде, черниң черинге бедиксиээр, паш тигеринге, от оттуларынга таарышкан үш-бүлүкчүгаштай салып каан даштарны ожук даштары дээр. Үш одуруглуг шүлүктерни «Ожук даштары» дээрге, чараш-ла-дыр. Ожуктуң үш буттары, одагның үш даштары шүлүктүң үш одуруунга дөмейлежи бергени ол бе? Үш одуруг бүрүзү үш бодалды, үш овур-хевирни илередип турары ол бе? «Улуг ожук даштары» деп чүве база тыптып келген, бо та чүү деп чүве? «Үштээн», үш-үш одуруглар» деп-даа адап турар. «Салааларым чүзү үш үш» дээн-даа кижи бар. Авторларның дилээшкин кылып, тывызыкты догааштырып, тыва шүлүк чогаалын сайзырадыр, чаа чүүлдер киирер дээш кызын турары кончуг чөптүг, чаңгыс черге чеже тепсенип кээр боор. «Ожук даштары» термин болуп быжыга берзе, «Ожук-даштары» деп нарын сөс кылдыр ажыглаза, шүлүктүң онзагай тургузуун тодарадыптар-даа хире. «Ожук даштары» деп эге-биле биживенер дивейн тур мен, ол улам көвүдеп, нептерезин.

VI. СЮЖЕТ БОЛГАШ КОМПОЗИЦИЯ

Чечен чогаалдың өске хевирлери ышкаш, шүлүк чогаалы сюжеттиг болгаш композициялыг болур. Сюжет — чогаалдың кол утказын илередир бодал азы болуушкун. Өскээр чугаалаарга, шүлүктүң утказын илередир бодал-дыр. Лириктиг маадырның сагыжында хайнып турар бодалды сюжеттиг тургузукчу кезектеринге дүүштүр көргүзер. Пролог (сюжетке киирилде) чаңгыс сөс-даа, одуруг-даа, строфа-даа боон болур. Экспозиция (болуушкун мурнунда маадырның амыдыралын бижиири) шүлүкке туруп-даа, турбайн-даа барып болур. Ылангыя лирикага ажыглавайн турар таварылгалар бар. Дүүшкүн (болуушкуннуң азы бодалдың эгези) тода, чиге илереттинер ужурлуг. Чидиглениишкинден (бодалды, болуушкуннуң чыыткаш) чештиниишкинче шилчип (бижип турар теманы, бодалын илереткеш), түнекчи одуруглар биле шүлүктү төнүүр бижээш, номчукчуга барааалгадыр.

Автор сагыш-сеткилиниң хайыышкынына алыскаш, сорук киргеш сюжетти, композицияны (тургузуун) эскербейн барып болур. Бо дүүшкүн-дүр, дүү чештиниишкин-дир деп аңылап орбас, шүлүктүң ритминге чагыртқаш, бодалдың кужу-биле теманы ажыдып, овур-хевирни чыыдыптар. Бо билиишкинни чижектер-биле бадыткавадым, номчукчу уг-шинн билип аптар боор.

VII. ЧАЛГЫННЫГ ДЫЛ, МЕРГЕЖИЛ

Шүлүк бойдус-биле кижини каттыштырар. Кижиниң үнезин болгаш идеалын мөңгежидер. Ол чоннуң чалгынныг дылындан чаяаттынар. Сөс бүрүзү, одуруг бүрүзү диригг овур-хевирни тургузар. Шүлүкчү кижи сагышка киир, каракка көзүлдүр бодаар, угаар. Бодалга алзып, сагыжы-биле чурттай бээр база угаансарыылы, ал-боду, чулдучүрээ тема-биле каттыжа бээр болза, өскелериң сагыжынга, ишти-хөннүнге тааржы бээр болза, «үзүн назылыг» шүлүк бижиттинер. Шүлүкке авторнуң делегей көрүжү, амыдыралды, улустуң сагыш-сеткилин билири илереттинип чыыттынар. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажылынга үзүн, төө-гүлүг төрээн чурту, төрүттүнген чери, ооң бойтузу, кады чуртташтары, бодал-долган сеткил-чүрээ киржир.

Чогаалга идеалды (чаагай чорук, алыс күзел, хандыгышыл) мөңгежидер болганда, ол кижиниң амы-хууда-даа, нинтилел-биле холбажы-даа бээр кылдыр бижиттинер. Тыва дыл байлак, чеченмерген түрк үктуг дылдарның бирээзи. Ооң сос курлавыры эгээртинмес. Бодал, шимчээшкин илередир уранчыткан аргаларны дылдың аян-сырынын болдунар-ла шаа-биле ажыглаар. Шүлүк чогаалынга эпитеттини (чуруп турар чүвениң онзагай шынары — куюм сеткил, чаъстыг чай, чүвеге авторнуң хамаарылгазы), метафораларны (ийи болуушкуннуң азы чүвениң домейлешкээ, чажырып каан деннелге) гиперболаларны (хөөредиглерни), диригжидилгелерни (олицетворение — бойдустуң болуушкуннарынга, чүвелерге, илередиглерге диригг чүвениң шынарын сиңирери), аллегорияларны (ойзу, элдээрги сөглээри), иронияларны (шоодуг, кыжырыышкын, кочулал), деннелгелерни калбаа-биле ажыглаар болза эки.

Риториктиг кыйгырыглар, айтырыглар, катаптаашкыннар, ийи чүвени, болуушкунну деннээри, удурланыштырары, эвилелдерни, артынчыларны хой ажыглаазы азы каш удаа дакпырлап домакка киирери болгаш сагыш-сеткил хайнышкынын илередир оон-даа өске аргалар шүлүк чогаалының дылын, бодал илередиишкинин байлакшыдар. Сос биле ажыл бирги черге турары ан-не чугула.

Чогаалчы кижи даап бодаар, сагыштаар. Бойдуска болгаш амыдыралга даяныр. Сеткилге озур-хевирлер шимчеп, каракка көстүп турар ышкаш, даваш-шимээн кулакка дыңналып кээр кылдыр бодаптар болза, хей-аът кириишкин кээп, чүрек диртилеп, соп, хөрек ажып, биживтинерге хол безин сиринейни бээр. Чаңгыс темага чеже-даа шүлүктү бижип бээр. Бот-боттарынга домейлешпес, катаптавайн турар, өске кижиниң бодалынга, чурумалынга домей ышкаш, оттунген ышкаш апаар таварылгадан чайлаар херек.

Төрээн чурт дугайында бижиирде, хемнерни, дагларны, диригг амыдыраннарны санаан ажыы чок. Ооң бодал үнмес, шимчээшкин болбас, авторнуң чечен-мерген соскуру, делегей көрүүшкүнү ажыттынмас, үннерниң, сөстерниң, строфаларның аяннажылгазы, иштики ритми овур-хевир тургуспас болза, анаа-ла тоожуушкун хевирлиг апаар.

Лириктиг шүлүк «төөгүп» чугаалавас, чижектер-биле бадыткаттынмас. Ол кижиниң чаагай сеткилин, уяның, кэргээчелин, миннинчелин, өөрүшкүзүн, мунгаралын, магадаанын, таалаанын, хомудаанын, ынакшаанын илередир. Хөрээжен кижиге хамаарылгадан кандыг-даа кижиниң мөзү-бүдүжү тодараттынар. Ынакшыл дугайында шүлүк бижээш, өске хөрээжеңге чүннеттиргеш, чогаал биживестээн-даа улус бар дижир. Шүлүкчү кижиниң бодалы, сеткилиниң хайнышкыны канчаар-даа бижиттинип болур — бо эн-не чугула, ону үнелезе эки.

Чогаалга, уран чүүлге ынак кижи амызы үзүлбээнде шүлүктен чарылбас, ынак чогаалчыларының номнарын назынының иштинде номчуп келгеш, пөкпес, хөңну калбас. Ол хире дээштиг, күштүг боор-дур.

Бодунуң угаан-сарыылының, күзел-бодалының, чогаадыкчы чоруунун хайырзын арат-чонунга бараалгадып өргүүр — шүлүкчүге кончуг улуг харыысалга-даа, аас-кежин-даа боор.

Майнак СААЯ.

«ХӨӨМЕЙ-95»-КЕ УТКУШТУР

БОДАЛДАРЫМ, САНАЛ ДАРЫМ МЫНДЫГ

Удавас Кызылга Бүгуделегей чер-елиг мөөрей «Хөөмей-95» болуп эр-ер. Бодум хуумда ону четкинейн манап тур мен. Чүге дизе, бодум хөөмейжи кижи мен. Шаам-биле концерттерге бо-ла киржир мен. Ындыг болганда, эш-өөрүм-биле, чонум-биле сүмележир, бодап, мону бижидим.

Бистер хөөмейжилер, ында-хаяа чыглыр болганывыста, келир үеде ажылывыс кандыг боорун баш удур чугаалажып, сүмележир ужурлуг бис. Четпестер, чедир шинтпирлээр чүүлдер ам-даа бар. Чедиишкинивис харын бүгү делегейде билдингир апарган болгай. Бодум хуумда сыгытчылар-хөөмейжилер Геннадий Тумат, Кайгал-оол Ховалыг, Коңгар-оол Ондар, Геннадий Чаш оларны база хөөмей талазы-биле эртемденивис Зоя Кыргысовна Кыргыстың чуткулдуун, ооң ажылдарын бедин-биле үнелээр, оларга чоргаарланыр мен. Олар хөөмей, сыгыт, каргыраны сонуургадып, суртаалдап, симпозиумнарны эрттирер дээш, хөөнү кылганнар, оларга өөрүп четтиргениристи илередир ужурлуг бис.

Тыванын хөөмейжилери демнинг ажылдаар болзавусса, кайгамчык ховар талантывысты, аргаысты моон сонгаар-даа улам хөгжүдер, нептередир, ынчангаш даштыкы валюталарны-даа хөйү-биле ажылдап алыр, ооң ачызында олбо чурттарга бар, тыва улустуң талантызын ам-даа хөйү-биле өске улустарга сонуургадып, бараалгадыр аргыыс көвүдээр.

Мээң бодап чоруур бир чүүлүм болза, хөөмейжилер авилелин тургусса кандыгыл? Ажыы биле чугаалаарга, хөөмейжилер чүгле ындыг мөөрейлерге чыглыр, аңаа маргыжар, ойнаар боордан башка, чогум бодувусту дувүредип чоруур айтырыларны чугаалажып, сүмележир аргаыс чок болгай. Шинтпирлээр айтырыглар чок деп болбас. Бааз бир мындыг сананым бар ийин: кожууннарга, ниити республикага-даа хөөмейсыгыт мөөрейлерин, көрүлделерин эрттирерде, жюриге авилелден төлөлеттеннер киирер болза эки. Чүге дизе, көрүлде соонда кандыг бир маргылдаа бо-ла үнүп кээр ийик чоп.

Мен бодум хуумда чурттап келген назынымда, эвээш-биче-даа болза, чогаалдарны бижип, тыва хөгжүм херекселдерин база кылып чор мен. Чүгле кылдыр эвес, хөрөн оларга ойнаар мен. Бир шала таарымчалыг эвес чүүл болза, тыва хөгжүм херекселдери кылыр улусту чер-черде шоолуг-та деткивейн турар. Оларны кижи бүрүзүле кылыр эвес, база талант херек. Ындыг болганда, ол дээрге чоннуң байлаа-дыр, ынчангаш ол талазы-биле билир улус өскелерге өөредир, бо талант база-ла салгал дамчыыр ужурлуг. Мону черле хандыр бодаар болза эки. Үгле бодаар эвес, а практиктиг хемчегдерден алыр. Хамыктың мурнунда өөредилге организастаар. Школаларга, өөредилге черлеринге, эвээшдаа болза киржикчилерлиг болгумнерден организастаза кандыг деп. Национал хөгжүм херекселдери кылыр талазы-биле.

Ооң аңыда, мындыг бодал-саналым база бар. Че харын, бо чылын симпозиумну эрттирер бис. Аңаа даштыкы аалчылар кээр. Оларны бир черже чалап алгаш, байырлалдан эрттирзе. Чижээ, Бай-Тайга чурттуг мээң даайым болур, ам бистиң аравыста чок, делегейни дескинген цирк аргизи Дмитрий Очурнуң чырык ад

Владимир Кара-Сал

ПАН ХАЛАЗЫ ҮНГЕН ХҮНГҮН ЧУРТУ

(Делгереңгей орук демдеглели)

Япония!... Шаг-шаандан бээр бо чурт дугайында тыва чоннуң чугаа-сооду әңмежок. Төре херээ дүшкүүрлүг турар үелерде хорам өгбелерни «янышныңшивишкиннери» дээш боолап-даа турду. Ындыг билдинмес оранче бир-ле дугаар орук пеп бар чыдарывыс бо. Бистерни Шереметьево-2 деп аэропортка оралакчы президент Алексей Александрович Мельников баштаан кезек кижи үлеп кадылар. Ырак-чоогун эки билбес-даа болзувусса, ында чылыг дээрзин кара угаан-биле даап болап кадывыс. Кажан-бир ынаар чакыылдап четкен бистиң бир сонуургак тыва оглувус бөргүн кызыда ийип каан болза, а мен кышкы бөргүмнү студент үруумга тутсуптарымга, өөрүм «чир-шон» дүштү. Бистер хыпалда черин эртип алгаш, дамырак кара хемчигешко үүргене чашкан балык дег, сирти көстүп турар улуг хөлгениң эргинин артап кирип келдивис. Хүндүлүг аалчылар өрээлинге шелээн сеткип, үдекчиниң айтып берген черинге олурулап алдывыс.

Удаваанда самолет агаарке дингейпип ужуп үнүпкен, Чөөн чүк кайы сен дээш сирлеш-даа дивейп, кылыйтып ор. Москва биле Токионуң аразы 7500 километр, ол аразында 10 шак хире ужар бис. Адаавыста Европа кезээ, Урал, сактып четпес Сибирь делгемнери. Тыва черивис оң талазыпга чыдып каар. Чиге мурнувуста — Чөөн чүк, Япон далай.

Шынап-ла, хөлгениң магалыын. Ырак черге ужарынга таарыштыр кылып каан. Буттар шылап, сарыкпазы-биле көзе теп аар текпиштерлиг. Баш салыр ак сыртыктарны сыртапгаш, салбактыг безерек чоорганнар-биле шугланып ап болур. Сарыг чаштыг, шилгедек, эвилең-ээлдек уруглар аъш-чем, арага-суксун аймаан аас кевирбес хире эккеп-ле тур. Ижер, чооглаарын боду-ла болгаш көөр. Ында бир япон аныяк оолбиле имнежип кзап хөорежир дээримге, дыл билбес. Ам канчаар, орук кижизиниң чаңчылын сагып, кады чораан эш-өөрүм-биле номчукчуну таныштырар бодай бердим. Мээң мурнумда ийи олуттуг сөндайның солагай талазында. Президентиниң авыдайы, оожум бүдүштүг, бөлүүн болгаш дузааргак сеткилдиг, болун кезээде төлептиг ап чоруур Сара Монгушовна-дыр. Ол Россияның уруглар фондузунуң Тывада салбырының удуртукчузу болганда, Японияга барып кылыр ажылы дыка хөй. Ээп чаныш кээрге, оон элээнгеп та чеже өскүс-чавыс уруглар туттунар үүве. Оон чаныда тыва чоннуң хүндүлүг Президентизи Шериг-оол Дизанжикович саадап олур. Шынап-ла, Президент каяа-даа чораан ажылдаан, болганган чоруур. Өйлеп-өйлеп кыдыыксымаар карактарын хере көрүп, думчуунуң кырын дүйүп каап чоруур кижи болду.

Бистиң артывыста, өске өрээлде ийи кижи олурар. Бирээзи мээң чангыс чер-чурттуум, хүлер боттуг, мөге-шыырак Сүге-Маадыр дарга-дыр. Ойнай-сылдай, Владимир Хертековичиге «саң-хөө туткан Горбуновтуң кадагалакчызы, кинооператор» деп шолаларны берип кагдывыс. Атсынган аттарын аажок хүндүлеп, чаңгыс-даа салбаан кижи эвейикпе. Ооң чанында Осака хоорайга Чиңгине консул болуп, чээрби хире чыл ажылдап чораан, хелемечи Дмитрий Николаевич Горбунов-тур.

Москвадан кежээкиниң алды шак үезинде үнген самолет, хондур ужукаш, куш даңында Ыраккы Чөөн чүктүң час баштыг ак тайгаларынга, сарыг-көк дагларының кырынга кезек көзүлгеш, база катап булуттар кырлааш чоруп берди. Элээн болганда, Япон далай көгереш дээш чидип-чидип, ортулуктар кыдыынга көстүп келди. Ук чурт 3900 хире ортулуктардан тургустунган, ең улуглары Хокайдо, Хонсю, Сикоку, Кюсю. Бөлүк ортулуктарның узуңу 4000 ажыг километр, нييти девискээри 378 муң кв/км. Ең-не соңгу дээн чери Краснодар биле Севастопольдун уунда, мурнуу талазы Карачи биле Абу-Дабиниң деңнелинде чыдып турар.

Элдеп-эзин бодалдарга алзып, эртенги өйде улам шагзырап чорувуста, самолет чавызап эгелээн. Ында-мында оттар көгеренейнип, колуннанып быжыглаңнар деп медээлеп келди. Хондур-дүндүр ыйыдып органывыс элдеп оранче шыыладып бадыптывыс. Хонупкан черивис Японияның чээрби ийи аэропорттарының ең улуу Норитадыр.

Вокзалдың ийиги каъдынга үнүп кээривиске, бистерни элчин черинің төлээлери манап турлар. Амырменди солчуп танышкаш, базыптывыс. Кайыже-даа дап бээрге, шимчеп турар чадалар. «Кижини черле кылаштатпас магалыын, көрем» деп, Сара Монгушовна магадап чоруур аразында, узун коридорнуң дал ортузунда чылбырып чоруур орукта дистиндир тургулапкан, бурунгаарлап ор бис.

Кайнаар-даа көөрүңге, арыг-силиг, чылыг-чымчак, каас-коя... Орду иштн сагындырар. Ол бүгүнү кылып каан япон чонуң бола болгай! Бир-бир көөрге, тывалар-даа сагындырар. Ынчалзажок хөй кезии чыкпаксымаар дуртсынныг, ыыткыр чугаалашпас, биче сеткилдиг, таптилээ бүдүштүг кижилер болду. Оларның аразынга Сүге-биле мен тевелер дег ылгалдыг, чөлбей-шөртек улус болдувус.

Тура-даа дүшпейн, адаккы каътка бадып кээривиске, дужаапкан чемоданнарывыс тырыкыда бо-ла бөөлденип турлар. Та кандыг кончуг шалыпкын чүве. Чемодан, барба-сававысты дүжүрүп четтикпейн турувуста-ла, тускай көк хептерлиг аныяк оолдар чүгүржүп келгеш, чыраа тергежигештерге чүдүргеш, ынаар машиналарже аппардылар.

Шөлээнзирип калган Токио кайы сен дээш халдып ор бис. Кайнаар-даа көөрге, ногаан оът-сиген, чөкпек-чөкпек арыгларлыг бүүрелчиннер, хумагалыг тарып каан дилиндек шөлчүгештер. Онза көрүштүг үүве — сакура өкпеңкызыл өөнүг, ак сыргаларлыг кылдыр чечектелип келген. Японнар ол үнүштү чарашсынып магадап көөр болгаш агаар медээзи-биле кады сакура кажан, кая частып, салбакталып кээрин хүннүң-не дамчыдып турар. Бистер чодураага азы чыкырганага ынчаар мөгейин турган болзувусса көрем.

Талыйты көөрге, көк даглар, меңги баштыг тайгалар каракка илдигер болду. Чүл дээрге ук чурттуң чер девискээриниң 75 хуузун даглар эжелеп турар. Каалама орук кавызын сонуургап, хоорай, суурларның аразы-биле 80 хире километр эрткеш, Токионуң төвүнде «Син-Такана-вада Принц» дээр он дөрт каът маңган ак аалчылар бажыңынга доктааптывыс. Машина доктааптары билек, хавактыг көк бөрттүг, эгиннерин алдынналчак кожаа-биле каастап каан шеригзимээр хептиг оолак маңнап келгеш эжиктерни ажыдып, чалай-дыр.

Аалчылар бажыңынга кирип кээривиске, ында бир кижи үш катап мөгейгеш, он бирги каътта арыгсилиг, аъш-чем, ижер суксуннуг өрээлдерге чедирип каан.

Черле ынчаш өске чуртка барган баштайгы дунезинде кижи дендии удуур. Ол дугайын өске-даа чурттарга чорааш эскерип каан мен. Хевири узун оруктуң чымыш-човаандан ындыг бооп чадавас. Бо удаада база-ла телефон дамчыштыр оттуржуп алгаш, бир дугаар каътка чыглып келдивис. Президентивис көгерип көстүр шляпазын шала хаваанче тырткаш, хөрлүг көстүр узун, өңгүр куу өөнүг плажын кедипкен: «Че ажыл-херээвис ат болду, чүден эгелээр ийик бис, программаң көргүзем, Горбунов-сан» — деп диледи.

— Ооржак-сан, мында бөгүн улуг-хүн болгай. Хүлээп ап турар тала бистерге Японияның буруңгу найысылалы Киотоже баарын саналдап турардыр. Аргалыг болза аңаа чөпшээрешкени эки боор — дээш, хелемечивис Горбунов бистерже көрду.

— Шынап-ла, эртендаарта селгүүстеп турар чайывыс бар эвес ээлерниң чалаашкынын хүлээп алза эки боор ийин оң — дээримге, даргавыс чөпшээрешти.

Чемненмейн-даа вокзалче чоруур дээш даштыгаа үнүп келдивис. Чылда 13 миллион автомашиналарны үндүрүп турар чурттуң хөй чон ажыглаар хөлгези кандыг эвес дээш, Володя-биле таксиге чеде бердивис. Даштындан көөрге, үрүптер хире доозун-довурак чок, янзы-бүрү өңнүг будуктар-биле ойнаарак ышкаш каастап каан. Кудазын эрттирип турар душтук оол дег кеттинген, ак хол-хаптарлыг эвилең чолаачы үш катап мөгейгеш, машиназынче чалаар болду. Олуттарны көөрге, шаараш ак торгуби-ле шып каан, ырладыр, чугаалажыр, үе көөр, изиг болгаш соок агаар таарыштырар дериглерден өскезин кижи билип шыдавас. Чолаачы идиктерин үштүп каапкан, тутсуп орар. Чедер черивиске чедип келгеш, экиргеп тудуш иеннер сунарывыска, алыр үжүрлүг хөлезинин алгаш, чес акшалар эгидип бергеш, мөгейбишаан, «аригато» азы «четтирдим» дээрге, хейде-ле боттарывыс ыяды бердивис.

Вокзалга кээривиске, ында байдал демин эгезинде бижээним аэровокзал-биле дөмей. Чүгле ынаар-мынаар шуушкан бичии уруглар дыка хөй болду. Чүл дээрге бир эвес бистиинде чаа өөредилге чылы сентябрь 1-де болза, оларныында апрель 12-ден эгелээр, ынчангаш школаларже чоруп турары ол боор ийин. Кымныңдаа ажы-төлү-биле ажытөл дөмей, сеткиливис ханыындан байыр чедирип, экини күзээр бодаан ийик бис.

Бистер ам демир-орук станциязынын поездилер доктаар черинде тур бис. Кижи бажы кизирт. Ынчалзажок шалада сиилип каан шугум, сөс-чурагай поездиниң каш дугаар вагону каяа доктаарын дес-дараалап айтып каан. Ону барымдаалап, келген кижилер дистиништир тургулаптар. Ыыт-шимээн үндүрүп, куш дөгеп, мурнун былаажып турар кижилер чок. Караа четпес, согур кижилер кымныңдаа дузазы чокка олурупту болуп аргаларны таарыштыр кылып каан.

(Уланчылыг.).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң адавыс дег ең улуг акывыс, Мугур-Аксы аэропортунуң хоочун ажылдакчызы **Дамба Салчакович ДОРЖУ** май айда 50 харлаан. Частың бо чылыг үезинде кайгамчык юбилейин эрттирип турар акывыска, ооң өг-бүлезинге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин күзеп ор бис.

Ол ышкаш акывыстың чанында чурттап орар ынак ававыс, кырган-ававыс Дүгер Хойлукаевнага курлак чедир мөгейдивис.

Бай-Тайганың Кара-Хөлде арат дуңмалары Иван, Долзат, чээннери Чодураа, Чойган, Рыш, Марат, Максим Доржулар.

Бистиң ынак ававыс **Копеек Дээскинчековна ДАВААЛАЙ** Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур. Ол үш кыстың иези. Ававыс май 25-те 40 харлаар. Бистер, уруглары ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа байыр чедирип, кан-дег кадыкшылды, улуг чедишкиннерни, аас-кежикти, амыдырал-чуртталгазынга чүгле эки-ни күзеп, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Магаданчыг май айда төрүттүнген.
Чаязкчывыс, өөрүшкүвүс оду болган
Авайым сээ мөнге назын онмас чечээн
Авыралдап, байыр сөңнеп тудуп тур бис.

Хүндүткел-биле: өөнүн ээзи Валерий Сергеевич Даваалай, уруглары Айлана, Айдана, Алена.

ЧАРЛААЛДАР

Күрүнениң Кызылда педагогика институту «Биче бизнестиң экономиказы», «Биче бизнеске бухгалтер учёду» деп бир неделянын төлевирлиг курстарын организастап тур. Кичээлдерни күрүнениң Новосибирскиде педагогика университединиң башкызы, «Экономика», «Үнелиг саазыннар болгаш оон эргилдези»», «Менеджмент», «Маркетинг» деп өөредилге номнарының автору Л. К. Моргунова эрттирер.

Кичээлдер июнь 19-тан 25-ке чедир болур. Курстарның өртээ 500 муң рубль. Өртээн баш бурунгаар төлээр. Чурттаар чер-биле хандырбас.

Бүгү күзелдиг кижилерни чалап тур бис. **Харылзажыр телефоннар 2-55-25, 2-42-04, 3-64-90.**

Бурунгу Тыванын найысылалы, амгы Тес-Хем кожуунун төву **САМАГАЛДАЙГА 1995 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 26-ДА, 10 ШАКТА тус чернин ус-шеверлериниң кылганы тыва эт-херекселдернин ЯРМАРКА-САДЫЫН организастаар.**

Дараазында бараанларны анаа садар:

— Тыва улустун каастаныр эдилелдери, кедер идик-хеви, эдилээр эт-херекселдери.

— Аът херекселдери, өг ыяжы, өг иштиниң дериг-херексели, бүрүн дерээн өглер.

— Мал-маган.

Ярмарка үезинде чыраа-саяк, челер, базар аъттарның көрүлдези база болур.

Хереглеп чоруурунар ховар дээн эт-септи ярмаркадан тып, садып алырынарны күзедивис.

Тес-Хем кожуун чагыргазы.

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы

1995 чылдын июнь 16-да филармониянын концерт залынга 18 шакта эгелээр **аныяк эстрада ыраажыларының 2-ги регионалдыг «ХОВУ-АКСЫ-95» деп конкурска киржир эрге дээш баштайгы шилилге көрүлдезин эрттирерин чарлап тур.**

Конкурска 16 хардан 30 хар чедир назылыг кижилер киржип болур.

Киржир күзелдиглернин программазында фонограммага үдеткен 2 ыры турар ужурлуг: бодунуң күзээни-биле бир ыры, өскези амгы эстрада ырларынга, аялгаларынга таарыштыр кылган чоннуң ырлары, аялгалары бооп болур азы үк ыраажының төлээлеп келгени чонунуң ырларын шилип ап болур.

Фонограммага бижиткен ырларны оргкомитет үгле дүргени 19 бобиналарга хүлээп ап турар.

Көзинде билдириишкин киирбээннер азы шилилгаа-оттуг[illegible] лаанындан үнген бооп турар, [illegible]ерни регионалдыг конодаан, таакпызының көзүн [illegible]ревес.

[illegible] чедир өжүрбейн барганындан өрттүн өскүп үнүп турар ужуру ол. Хаг одундан [illegible] билдириишкинин июнь [illegible]лээп ап турар: 667000, [illegible] 18. Культура, кино халап үнер деп чүве ол-дуру[illegible] ийин.

Кат-чимис, тоорук чылдынна эки үнүп турар, чон онуу[illegible] амыдыралынга ажыглап турары магалыг. Бис бойдустан хөйну ап турар болганывыста, онуу хумагалаар, [illegible]лдар, ужурлуг бис, ынаа[illegible] дээн хөгжүмчүлерниң уделгези-биле ыры бижиттирип алырын күзээннер Чеди-Хөл кожуунунуң культура килдизинге чедип келир. Өртээ Кызылга көөрде чиик!

Хову-Аксында телефон: 1-14.

ОРГКОМИТЕТ.

[illegible] конкурстун киржикчилеэнгейинге!

Тураннын № 2 школазынын 1980 чылда доозукчуларын **июнь 10-да 12 шакта** болур ужуражылгаже чалап тур.

Оргкомитет.

КИНО

МАЙ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Озалдыг хайгаарзашкын»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда. **Видеозалга:** **«Бланкмэн»** (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Отходная молитва»** 14.00, 15.20, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: **«Кайсар»** 10.00 шакта, **«Кровавый камень»** 14.00, 15.50, 17.40 шактарда.

Тыва Республиканын күрүнениң Күш-культура болгаш спорт комитеди Тывага хостуг хүрештин үндезилекчилерининиң бирээзи, хостуг хүрешке ССРЭ-нин спорт мастери, Бүгү-россия чергелиг категориянын судьязы, Тыва Республиканын күш-культура болгаш спорттун алдарлыг ажылдакчызы

Болат-оол Монгушович ЧӨКПЕКТИН

54 харлыында хенертен мөчээнин дыннатпышаан ооң өөнүн иштинге уругларынга, төрелдеринге, эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

КАИ экраны

КИЧЭЭН-ОРУК!

Оруктарга болуп турар озал-ондактың түннелинде хөй бичии чаштар аңыылга таваржыр; кемдеп кергеп турары кымны-даа дүүредип турар. Ылаңгыя ам бо чылын берген үеде, кышкы турувукун соонда хөй-хөй машинабалгат аймаа оруктарга көвүдээн үеде, бичии уруглар озал-ондакка таваржыр харын-даа амы-тынындан чарлып турар айыыл-хаптаптарның саны көвүдээн. Чүгле чаңгыс эрткен айның дургузунда Кызыл хоорайның кудумчуларынга 16 харга чедир 13 уруг озал-ондакка таварышкан. Ооң кол чылдагааны — бичии уруглар орук шимчээшкининиң дурумун эки билбези, кайы хамаанчок кудумчу кежеринден айыылдыг байдал тургустунуп турар.

Бо чылдын апрель 11-де Дружба кудумчуунуң 49 дугаарлыг бажын дужунга Г. В. Алексеевтиң башкарыг чорааны ВАЗ-2106 марканың Н120 АА күрүне дугаарлыг машиназынга хоорайның дугаары 2 школаның 8 харлыг өөренникчизи Арсен Базыр таварткан. Оон түннелинде ооп аар кемдээшкиннит эмчиге кирген. База ол-ла айның 19-тун хүнүнде орукту кеже халып чыткан, машинага таварткан 5 харлыг Сергей Оруспай, доннээнде сыныктыг эмнелгеге кирген.

Ооң өске база бир орук дүрүмүнүң хажыдыышкыны — транспорт агтындан хенертен үнүп келири. Ылаңгыя автобустан дүшкеш, ол шимчеп чорбаанда-ла, ооң арты азы мурну-биле орукту кежип чыда, хенертен келген автотранспортка таварткан чоруктар болганчок таваржыр.

«Пионер» автобус доктаамынга автобус артындан хенертен үнүп келген М. В. Баранова ЗАЗ-968 маркалыг машинага таварткан. Түннелинде аар кемдээшкиннит эмнелгеге кирген.

Болуп турар озал-ондакка чүгле бичии уруглар эвес, чолаачыларда бурыы база эвээш эвес таваржыр турар. Орук демдектерин чедип сагывас, серемчилел чок черуктар хөй. Апрель 26-да Енисей хемнин ковуруун кежип чыткан дугаары 8 школаның 1-ги классчызы Надя Чеховская В. И. Хомяктың башкарганы ВАЗ-21013 марканың 3397 ТВЖ күрүне дугаарлыг автомашиназынын адаанче кирген. Түннелинде база-ла аар кемдээшкинни алган.

Иштики херектер яамызы болгаш хоорайның иштики херектер эргелелиниң КАИ чери, бичии уруглар ортузунга орук дүрүмүн өгелеп, тайылбырлаар сорулга-биле, апрель 28, 29-та «Айыыл чок дугуй» деп көрүлде-маргылдааны эрттирген. Аңаа бирги черни 8. ийиги чоонг — 4, үшкүзүн — 11 дугаарлыг школаларның команналары алганнар. Хүүда бирги черни Владимир Румянцев, ийиги черни Сергей Ивкин, үшкүзүн Григорий Абросимов ээлээн.

Уруглардан бирги черни — Анна Кубанова, ийиги черни — Жанна Андреева, үшкү черни — Елена Райкова алгаш, хүндүлүг бижек болгаш өртектиг белектер-биле шаннатканнар.

Анатолий СТЕБАКОВ.
Кызыл хоорайның ПХЭ ниң КАИ албанының инспектору, улуг лейтенант.

ХЕММИЛЛ — МОСКВАДА

МОСКВА. (Марина Хромова, РосИТА-СЧТА-ның корр). Англи көску ыраажы болгаш композитор Питер Хэммилл Москвада эртип турар «Алтернива» деп сеска делегей фестивалының киржикчизи. Горбунов аттыг культура бажынынга эртип турар фестивальга ол бодунуң программазынга янзы-бүрү чылдарның чогаадыккы ажылдарын киирген.

Питер Хэммилл бодунуң үезинде дыка нептеренгей «Ван дер Краф дженерейтор» бөлүктүн үндезилекчизи, операның, балеттиң, 250 ырларның проза болгаш шулүктер чогаалының автору. Фестивальда Франциянын, Германиянын, Испаниянын, Швециянын, Бразилиянын, АКШ-тын, Эквадорнун, Чаа Зеландиянын музыкантылары киржип турар.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ· СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

ФЕДЕРАЦИЯНЫҢ ЧЫЫЖЫ

Таңды кожуунун чагырга бажыңынга кожуунун бир ай бурунгаар тургустунган хөл шыдырза федерациязының баштайгы чыыжы байырлал шинчилиг эрткен. Ында чылдагаан-на бар. Моон мурнунда ындыг федерациялар тургустунгашла, удаваанда сураа чиде бээр турган. Хөл шыдыраага сонуургалдыг кижилер углап-баштаптар органы чок болганындан, ол-бо суурларга болган шыдыраа маргылдааларының сураан дыннап чыдып каар турган. Харын-даа кожуунунуң бирги чери дээш организастаан турнирлерге кодээ суурларже, совхозтарже чоруткан чалалга-бижиктерни совхоз директорлары өйүнде алзадаа, спортчуларны акша-төгерик-биле-даа, машина-техника-биле-даа хандырарын херекке албастаан турганындан олар ынды маргылдааларга киржир аргазы чок турган.

Үзе-ле бир ай бурунгаар бистиң кожуунга хөл шыдыраа федерациязын тургусканы кожуун чагыргазының хөл шыдыраа спортунче кичээнгейни улгаттырганын демдеглээри артык эвес. Федерацияның даргазынга сонгуттурган кожуун чагыргазының даргазы Б. К. Балчыйоол, федерация төвүлелиниң кежигүннери-биле удаа-даа чыглып, сүмележип турган, ажылының планын тургузуп, бо чыышты байырлал шинчилиг эрттирген. Материалдыг деткимчени Кара-Бүлүндан хоочун шыдыраачылар Анатолий Бойбуевич 100 муң рубль, Балгазындан Владимир Константинович база-ла 100 муң рубль салган. Хүлер-оол Чамзы (Кызыл-Арыгдан) чараш оюн дээш шаңналга чазап каан сүй-белек берген. Кожуун чагыргазы 230 муң рубль берген, чагырганың херектер эргелекчизи Чойган-оол Херел-оолович Монгуштуң удуртулгазы-биле федерация төвүлелиниң кежигүннерин ашкарып-чемгергенин демдеглээри артык эвес.

Федерацияның баштайгы чыыжында кожуунның бирги шыдыраачылардан аңгыда, хөл шыдыраага сонуургалдыг өске кижилер база киришкен. Чыыштың байырлыг кезээ эткен соонда, кожуун федерациязының бирги чери дээш маргылдаага 32 эр, 6 херээжен шыдыраачы ойнаан. 32 эр шыдыраачы 16-16 кижи санныг ийи бөлүкке чарлып алгаш, долгандыр ойнаар система-биле ойнаннар. Бир дугаар бөлүктүң шыдыраачыларындан бирги черни «Шын» солуннуң кожуунда тускай корреспондентизи С. Ш. Ооржак 13,5 санны алган, ийигизин — Кара-Бүлүнүүн хоочун шыдыраачызы А. Б. Монгуш 12 санны ап ээлээн. Маргылдаанын ең-не аныяк киржиккизи, мындыг хемчээлиг маргылдаага бир-ле дугаар киржип турар, 20 харлыг Юрий Монгуш мерген көштери-биле хоочуннарның кичээнгейин хөлзеткен.

Ийи дугаар бөлүктен бирги черни кожуунның белеткел конторазының даргазы С. Л. Монгуш алган. Ийиги черни Н. Т. Санчы (Балгазындан) 11,5 санны алгаш чедип алган.

Херээжен спортчуларын аразындан Межегей чурттуг Галина Монгуш удурланыкчыларынын чаңгызынга-даа уттурбайн, бирги черни чиик чаалап алган. Ийиги черни Бай-Хаак школазының башкызы Урана Ховалыр үүгле чаңгыс кижиге уттургаш, чедип алган. Үшкү черни Бай-Хаак школазының 8-ки классчызы Идегел Монгуш чаалап алган.

Ийи дугаар хүнде оюннуң финалынга киирер эргени чаалап алган 8 шилиндек шыдыраачы шаннаалдыг чер дээш маргышканының түннелинде бирги черни чаалап ап, кожуун федерациязының 1995 чылда чемпиону деп атты А. Б. Монгуш (Кара-Бүлүн) алган, ийиги черни С. Ш. Ооржак (Бай-Хаак) алган, үшкү черже аныяк шыдыраачы Юрий Монгуш үнген.

Алдын-оол АЖИ.
Таңды кожуун.

НООКАЙ АТТЫГ КУБОК ДЭЭШ

Чоокта чаа бир дыштаныр хүннерде Таңды кожуунуң Дүрген суурнуң спорт залынга Хадылыгның дуржулга-будурулге ажыл-агыйының алдарлыг малчыны чораан Ноокай Арапчынович Оюннуң кубогу дээш спортчу маргылдаалар болуп эрткен. Н. Оюн 1950 чылда-ла ынчангы «Кызыл партизан» колхозка хойжулап турган. Ленин орденни алган. Ол дээрге Тывага баштайгы Ленин орденинин эдилекчилерининг бирээзи-дир. Ол амыдыралынын сөөлгү хүннеринге чедир Хадылыг дуржулга-будурулге ажыл-агыйга хой кадарып, чылдын-на багай эвес көргүзүглерни чедип ап келген. Ынчангаш оог ат-алдарынга тураскаатканы Ноокай аттыг кубокту 1990 чылда, ол үеде ук ажыл-агыйга спортинструктору бооп ажылдап турган Алдын-оол Чарык-Карак-ович Ооржак үндезилеп турган.

Баштайгы үеде чүгле волейболга маргылдаалар эртирип турган болза, эткен чылдан эгелеп, спорттун өске хевирлерин база киирген. Бо чылын беш дугаар эртирип турары бо. Маргылдааларны эрттиринге алдарлыг малчынның уруглары, уругларының уруглары, ажыл-агыйның дирекциязы, Дүрген суму чагыргазы деткиир бооп, малчынның кубогу дээш маргылдааны бедик деннелге организастап эрттиргеннер.

Маргылдааның бирги хүну хол бөмбүүнүң командаларының мөөрейи-биле эгелээн. Волейболга шупту 18 команда киришкен, оларның 10-у эр, 8-и херээжен спортчуларның командалары. Мынча командалар күзелдии-биле киржип турары дээрге Ноокай аттыг кубок дээш маргылдааларның адының алгып бар чыдарын херечилеп турар-дыр. Командалар хөй болганы-биле бирги чер дээш демисел чидиг байдалга эткени билдингир. Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаанын түннелинде бирги черни Кызылдың педагогика институдунуң командазы алгаш, ирт болгаш 60 муң рубль-биле, ийиги черге Тандының иштики херектер киллизинин, үшкү черге Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының командалары төлептиг болганнар. Олар акша шаналдарын, суй-белектерни алганнар.

Ол ышкаш челер аъттарның 25 километрге улуг аъттарның, 15 километрге аныяк аъттарның чарыштары бедик деннелге эткен. Маңаа Элегестин «Тиилелге», «Шаңган» совхозтарның, Хадылыгның аъттары шаңналдыг черлерге төлептиг болганнар.

Кандыг-даа оюн-тоглаа, маргылдаа хүреш чокка эртер эвес. Тыва хүрешке 64 мөге киришкен, оларның аразында республикага адысураа үнген мөгелер эвээш эвес болган. Ачыр-дачыр сегиржип алыышкыннарның түннелинде республиканың хоочун мөгези, Шамбалыгдан Владимир Монгуш шүүлгеш, аът-биле шаннаткан.

Үжүүрлешкен мөге Вячеслав Ондар (Кочетоводан) шарыны ап үнген. Үшкү, дөртү черлерни Олег Кончүй-оол (Кочетово), Чимит Күүлар (Өвүр) ээлээш, сергелер-биле шаннатканнар.

Маргылдаа хөй кижи киржикчилиг, бедик организастыг байдалга эткен.

Демир-оол ООРЖАК.
Дүрген суур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орлакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң орлакчызы), Ц. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээр аалыр — 3-34-26; кол редакторнуң орлакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: политиканы амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлегпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедер ажыл-агый — 3-36-82 чарлал килдизи — 3-34-57, культура өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93, чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23, үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш масса ыыт информация чергелерининиң галаны-биле хоолдуу дулгазының сагылдаалынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саналары болгаш аске-даа фактылары тыныадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация галаны-биле Күрүне комитетинин типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тираж 15.937. Индекс 54240. Чагыг № 35—362.